

IZMEĐU DEOSMANIZACIJE I BALKANIZACIJE: MUHADŽIRSKE DIONICE BOŠNJAČKE HISTORIJE

Apstrakt: *Prošlost i sadašnjost su nerazdvojne, jedna tumači drugu. Mnogi procesi “dugog trajanja” prevazilaze lokalne okvire i regionalne granice. To se odnosi i na složeno “Istočno pitanje”, kao i problem deosmanizacije Balkana, čija je politička geografija u XIX i XX stoljeću bila izložena radikalnim prekranjima. Ratovi i progoni su važni činioci historije balkanskih muslimana. Sedamdesetih godina XIX stoljeća oni su sačinjavali polovinu stanovništva na osmanskome dijelu Balkana. Uz ratna pustošenja, znatan dio je 1870-1890. ubijen ili je prognan u Anadoliju. Nastala “turska ostrva” na Balkanu su nakon 1878. sve više sužavana, ili su nestala zbog iseljavanja muslimana. Multietnički i vjerski kolorit Balkana remetio je računice prostim kategorizacijama. Termin “balkanizacija”, označavao je, nakon balkanskih ratova 1912-1913, “ne samo usitnjavanje velikih i snažnih političkih jedinica, već je postao sinonim za povratak plemenskom, zaostalom, primitivnom i varvarskom”. Balkanizacija “osmanske Evrope” i nasilne izmjene njene etničko-vjerske strukture, doveli su i do diskontinuiteta, brisanja historije, kao i fragmentacije svijesti preostalih muslimana i njihovih prorijedenih zajednica, izostajanja znanja o međusobnoj povezanosti njihovih sudbina. Iseljavanja Bošnjaka kao i drugih muslimana različitog etničkog i lingvističkog porijekla sa Balkana u razne krajeve Osmanskog carstva, potom i u Tursku, tokom XIX i XX stoljeća, imale su niz posljedica.*

Ključne riječi: *“Istočno pitanje”, Osmansko carstvo, Turska, Balkan, muslimani, Bošnjaci, deosmanizacija, muhadžiri, balkanizacija, kultura sjećanja*

BETWEEN DEOSMANIZATION AND BALKANIZATION: REFUGEE'S STEPS OF BOSNIAK HISTORY

Abstract: *The past and the present are inseparable, one interprets the other. Many “long-lasting” processes go beyond local frameworks and regional borders. This also applies to the complex “Eastern question”, as well as the problem of the deosmanization of the Balkans, whose political geography in the 19th and 20th centuries was exposed to radical overlaps. Wars and persecutions are important factors in the history of Balkan Muslims. In the seventies of the XIX*

century, they constituted half of the population in the Ottoman part of the Balkans. With war devastation, a considerable part was killed or expelled to Anadolia between 1870 and 1890. The emergent "Turkish islands" in the Balkans after 1878 were increasingly narrowed, or disappeared due to the displacement of Muslims. Multiethnic and religious color of the Balkans disturbed accounts with simple categorizations. The term "balkanization" signified, after the Balkan wars of 1912-1913, "not only the fragmentation of large and powerful political units, but became synonymous with returning tribal, backward, primitive, and barbaric." The Balkanization of "Ottoman Europe" and the violent changes in its ethnic-religious structure led to discontinuity, the erosion of history, as well as fragmentation of the minds of the remaining Muslims and their afflicted communities, the lack of knowledge of the interconnectedness of their fates. The emigration of Bosniaks and other Muslims of different ethnic and linguistic backgrounds from the Balkans to various parts of the Ottoman Empire, and then to Turkey, during the XIX and XX centuries, had a number of consequences.

Key words: "Eastern issue", Ottoman Empire, Turkey, Balkans, Muslims, Bosniaks, deosmanisation, refugees, balkanization, culture of memory

Historija je polifoničan proces, jedan od najosjetljivijih barometara duhovne atmosfere u društvu. Ona je i složena veza između interpretacije prošlosti, poimanja sadašnjosti i nadanja od budućnosti koja je uvijek u magli. I preko njenog površnog izučavanja, napisao je Meša Selimović, iznenadimo se koliko ima "analognih, pa i identičnih situacija s našima, iz ovog vremena u kojem živimo... Sva egzistencijalna pitanja i muke žive u nama jednako kao što su živjela u našim bližim i daljim precima".¹ Diskurs sa prošlošću, pokazuje brojna literatura, jeste dokaz da je savremenost mnogostruko povezana sa jučerašnjim. Historija se, kaže se u literaturi, nikada ne ponavlja doslovno, iako se neke paralele teško mogu izbjeći. Ona prosvjetljava ukazujući na posljedice djela u uporedivim situacijama. Svaka generacija mora da otkrije za sebe koje su situacije uporedive.² Ne postoje narodi bez historije, kaže Erik Hobsbaum (Eric Hobsbawm), "ili narodi koji se mogu shvatiti bez nje". Oni se oblikuju u historijskim procesima. Svi narodi imaju zasebne priče i datume u svojoj memoriji. U njihovoj društvenoj svijesti postoje naslage mitologije kao dio kolektivnog identiteta. Historijske reference su brojne, sveprisutne i selektivne. Identitet jedne etničke grupe je u znatnoj mjeri uslovljen onim čega se njeni članovi sjećaju, sa pozitivnim i negativnim posljedicama koje

1 "Logičan zaključak iz tog notornog saznanja je da se sve oko čovjeka može promijeniti, ali se suština čovjekova veoma sporo mijenja ili se uopšte ne mijenja. Otkako čovjek postoji ista je ljubav, mržnja, zavist, želja za moći, sujeta, česta surovost, rijetka plemenitost, zaslijepljenost parolama, spremnost na osuđivanje drugih, strah od ostalih ljudi, strah od smrti, želja za lažnom utjehom, euforično ili panično traženje bogova, žaljenje i gubljenje iluzija" – cit. prema: M. Selimović, Roman i istorija, *Zbornik radova posvećen uspomeni Salke Nazečića*, Sarajevo 1972, 93-95.

2 F. Karčić, *Kroz prizmu historije*, Sarajevo 2017, 188-189.

to nosi sa sobom. Svaka nacionalna verzija prošlosti je kompaktna a istovremeno i radikalno različita u odnosu na susjedne narode koji su doživjeli isto iskustvo, ali iz perspektive drugačije etničke grupacije.³ Još je Gizo (François Guizot) ukazivao da ima stotinu načina kako da se napiše historija. Isti se događaji mogu prikazivati na više načina sa suprotnim efektima.⁴

Historijski procesi nerijetko prevazilaze lokalne okvire i regionalne granice. Mnoge događaje je skoro nemoguće promatrati ako se o njima ne govori u širem kontekstu. Geografija je okvir za historiju, zapaža Robert D. Kaplan, američki pisac. Bitna je za sudbinu svake zemlje, definira njeno mjesto na karti, njena ograničenja i prilike. Geografski položaj države određuje njenu historiju više nego način na koji se ona politički vodi. Mape opovrgavaju samu ideju o jednakosti i jedinstvu čovječanstva. Prikazuju i kako svaka nacija opstaje u raznim okolnostima, ali i podsjećaju na sve različitosti podneblja koje izazivaju nejednakosti i nesloge.⁵ Ljudi su oduvijek dijelili svijet na oblasti, posjedujući realnu ili zamišljenu liniju razdvajanja. Geografske granice prate “društvene, etničke i kulturne na očekivani način”.⁶ Političari i historičari su, za razliku od geografske nauke, sve do duboko u XIX stoljeće dijelili Evropu prema neuhvatljivim granicama “civilizacije” ili prema strateškim odnosima i rasporedu snaga velikih sila i njihovim interesima.⁷ Razumijevanje historije naroda i života na Balkanu, primarno je vezano za znanje o geografskoj prirodi ovog dijela Evrope. U svijesti mnogobrojnih istraživača on se mahom identificira sa onim njegovim dijelom koji je pripadao Osmanskom carstvu.⁸

Posebosti balkanske historije i geografije doista čine interdisciplinarni pristup imperativom. Određivanje granica Balkana nije samo geografsko pitanje. U širenju ili sužavanju njegove teritorije više je presuđivala politika nego geografija. Svaki veliki proces tu je započinjao uz asistenciju strane diplomatije i evropskog duhovnog uticaja. U punjenju i detoniranju balkanskog “bureta baruta” i “međunarodna zajednica” je tokom historije imala znatnog udjela. Balkan je značajno civilizacijsko raskršće, kolijevka različitih kultura, region kontakata i kontrasta između hrišćanstva i islama, Istoka i Zapada, ali i metafora stalnog cijepanja i sudaranja. To je polje napetosti i nedovršene historije, “etničkih koktela” i “nesavršenih političkih granica”, gdje „koloplet sjećanja i osveta nikada

3 H. Anhel Ruis Himene, Senke varvarstva: sučeljavanje kolektivnih sećanja u bivšim jugoslovenskim republikama, *Balkanija*, br. 3, Beograd 2012, 139. Ne treba gubiti iz vida upozorenje Edvarda H. Kara da “ako neka planina drugačije izgleda kada se posmatra iz različitih uglova, iz toga ne sledi da ona objektivno nema nikakav oblik ili da ima beskonačni broj oblika” – prema: E. H. Kar, *Šta je istorija?*, Beograd 2001, 23.

4 Г. Марков, Збогум на балканизацијата, у: *Балканот во новиот милениум*, Скопје 2002, 301.

5 Моć zemljopisne karte, *Politika*, Beograd, 27. septembar 2012, 04.

6 E. W. Said, *Orijentalizam: zapadnjačke predodžbe o Orijentu*, Sarajevo 1999, 73.

7 Upor. Č. Popov, Neke kontroverze o istoriji Prvog srpskog ustanka, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 69-70, Novi Sad 2004, 12-13.

8 Lj. Trgovčević, O istorijskoj promjenljivosti Balkana kao političke metafore, *Tokovi istorije*, br. 1-2, Beograd 2007, 14.

ne iščezava“. Veći dio Balkana čine mješavine naroda i religija. Mjesta susreta i prožimanja velikih religija i kultura obogatila su njegov duhovni prostor, ali i bile povod diobama i raskolima.⁹ Istočno pravoslavno hrišćanstvo je vizantijsko, rimsko katoličanstvo je nasljeđe Zapadnog rimskog carstva, dok je islam na Balkanu osmansko nasljeđe. Svaka od ovih složenih i ambivalentnih religijskih tradicija učestvovala je u održavanju nasljeđa od šireg kulturnog i civilizacijskog značaja.¹⁰ Religije su bile moćne vododjelnice u formiranju južnoslavenskih nacionalnih identiteta i nacionalizama. One mogu biti značajno oružje u politici zbog svog karaktera, činjenice da čine skup vjerovanja sposobnih da motiviraju društvene akcije.¹¹ Ideologije su prolazne, religijske kulture su trajnije.

Razvitak historiografskih saznanja i kritičkih tumačenja, u društvima dijaloga, otvaraju “nova polja nepoznatog”, pa je u tome i njihova posebna vrijednost. Svaki značajniji događaj iz prošlosti Balkana može se promatrati iz više uglova i biti predmet različitih tumačenja. Njegova nasljeđa tumačena su i kao linije razdvajanja koje su mu dale svojevrstan nestalni karakter. Nasljeđa, pak, nisu ni postojana ni vječna. Isticanje njihovih karakteristika na crtama razdvajanja između nekompatibilnih civilizacija pretpostavlja svođenje ljudskog bića na fragmentaciju i relativizam, “kada se nasleđa sustižu i uzajamno prepliću, stvarajući jedinstvene prostore koji su povezani sa njihovim istorijskim nasleđem i njihovom osobenom idiosinkrazijom”.¹² Balkan treba sagledavati kao cjelinu. Historija malih naroda i različitih oblasti može se objektivnije shvatati samo u okviru šireg geografsko-historijskog konteksta koji ih obuhvata. Nijedna etnička zajednica na tom prostoru nikada nije živjela potpuno odvojeno od drugih. Njegova etnička i vjerska mozaičnost kvarila je račune prostim kategorizacijama i onemogućavala jednostavna rješenja.¹³ Historija svakog naroda je historija procesa dugog trajanja. Nijedan prostor nije jednom zavijek dat bilo kojem narodu, niti jedan narod može računati na svoju vječnost. Davno je napisano “da su narodi, kulture i civilizacije smrtni kao i ljudska bića”. Svaki narod ima svoj “život tako što ima rađanje, uspon, pa i umiranje”. Historija je puna umrlih, ali i naroda koji se, možda, “i na naše oči, rađaju, naroda u našem smislu reči”. Profesija historičara uči i da narodi “itekako mogu uticati na vlastitu sudbinu” (Ivan Đurić). Pitanja historije kao iskustva i

9 Etlički čiste kulture, ustvrdio je Bogdan Bogdanović, ne postoje: “Zabluda da postoje posebno je pogubna na Balkanu, gde se bogatstvo modela upravo i sastoji u hiljadugodišnjim prožimanjima” – cit. prema: B. Bogdanović, Zavađene memorije, u: *Druga Srbija – deset godina posle: 1992-2002*, Beograd 2002, 247.

10 M. Bakić-Hayden, *Varijacije na temu “Balkan”*, Beograd 2006, 160.

11 Upor. D. Kecmanović, *Psihopolitika mržnje*, Beograd 1999, 184; Dž. Esposito, *Islamska pretnja: Mit ili stvarnost*, Beograd 1994, 53; S. Terzić, *Religija kao faktor oblikovanja nacionalnog identiteta Srba*, u: *Susret ili sukob civilizacija na Balkanu*, Beograd 1998, 299-300; M. Gleni, *Balkan 1804-1999*, I, Beograd 2001, 84; R. Radić, Pripadanje bez verovanja i poznavanja, u: *Novosti iz prošlosti: znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, Beograd 2010, 111.

12 A. Maura Kastilja, Evropski imaginarni simbolizmi: kritički pristup izučavanju Balkana, *Balkanija*, br. 4, Beograd 2013, 32.

13 Upor. M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999, 224; N. Malcolm, *Kosovo: Kratka povijest*, Sarajevo 2000, 244.

nje kao svjedočanstva moraju se povezivati i zajedno razmatrati. Širom Balkana egzistira više historiografija, od kvazinaučnih, “patriotskih”, od onih ušančenih u zastarjele istraživačke metode i “užeglo znanje”, do kritičkih i multiperspektivnih, pri čemu svaka živi svojim životom i mjerilima, u međusobnim sporovima ili ignoriranjima, kao i sa različitim sferama uticaja.

Migracije su stalni pratioci etničke, političke, kulturne i privredne evolucije čovječanstva. Pomicanja i preseljenja su širom planete uticali na izmjene etničkih granica, na promjene u teritorijalnoj proširenosti pojedinih jezika i dijalekata.¹⁴ Povijest svakog iseljeničtva, ustvrdio je Ljubomir Antić, sastavni je dio “nacionalne povijesti te je kao takvu treba uzimati, raščlanjivati i ocjenjivati”. Nikakva studija o etničkim grupama, upućivao je Jovan Cvijić, ne može se korisno poduzeti bez prethodnog poznavanja porijekla stanovništva.¹⁵ Kada bi se o prošlosti Balkana pisalo iz perspektive historije seoba, stekla bi se mnogo realnija, stvarnosti bliža slika od one koje pružaju izobličene i ekstremno konstruirane nacionalne historije.¹⁶ Ništa na tom prostoru, uočava Valter Roberts, nikada nije crno-bijelo, “postoje samo različite nijanse sive”. Balkanska historija, kao večni dijalog prošlosti sa sadašnjošću, odveć je “natočena izgubljenim obećanjima i neostvarenim nacionalnim veličinama”.¹⁷ Migracije su radikalno mijenjale demografsku kartu balkanskog prostora - “pojasa trenja”, gdje je prisutan fenomen seoba, migracija, egzodusa, preseljavanja, raseljavanja i naseljavanja, značajno uticao i na profiliranje etničkih, političkih, društvenih i kulturnih odnosa.¹⁸ Počevši od kraja XIV stoljeća, u velikim migracijskim pokretima “ispremeštano je sve stanovništvo na prostoru od Veleške klisure na Vardaru pa do Zagrebačke gore” (J. Cvijić). Iz dinarskih oblasti migracione struje su prešle Dunav, Savu, Unu, Kupu, Dravu i naseljavale su Banat, Bačku, Baranju, Srem i Slavoniju, Hrvatsku, Štajersku, Kranjsku, “prešle su na mnoga ostrva ili otoke Jadranskog mora, u Istru, u okolinu Trsta, čak neke slabe struje u Goricu. Dolazile su u Italiju, poglavito u mletačku oblast i Abrace, zatim u Erdelj i Južnu Rusiju”.¹⁹ Napuštanje izvorne sredine rezutiralo je krupnim

14 M. Friganović, *Demografija: Stanovništvo svijeta*, Zagreb 1978, 139; *Povijest svijeta*, Zagreb 1990, 475.

15 M. Sentić, Značaj Cvijićevega rada za savremena istraživanja migracija, *Stanovništvo*, X-XII, Beograd 1965, 241.

16 H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd 2008, 54.

17 M. Ekmečić, Savremeni istočnoevropski intelektualac i Makijaveli, *Filozofija i društvo*, III, Beograd 1990, 172.

18 M. Lutovac, Migracije i kolonizacije u Jugoslaviji u prošlosti i sadašnjosti, *Glasnik*, Etnografski institut SANU, VII, Beograd 1958, 1. Ivan Đurić je ustvrdio da su Slaveni koji u VI stoljeću, sa donjeg toka Dunava, napadaju balkanske granice Vizantije, počeli dugoročno da se nastanjuju unutar ovog poluostrva početkom VII stoljeća. Uproščeno uzev, može se kazati da su današnji Slovenci i stanovnici “jugoslavenske” Makedonije potomci tih Slavena pristiglih u prvom talasu naseljavanja. Tek nekoliko decenija docnije pristižu – iz tzv. “Bijele Hrvatske” i “Bele Srbije”, pod različitim okolnostima, drugi Slaveni - Hrvati i Srbi, razdvajajući one Slavene iz prethodne seobe. Njihova domovina se nalazila na području današnje Južne Poljske”; opšir. I. Đurić, *Vlast, opozicija, alternativa*, Beograd 2009.

19 “Ove seobe znatno su izmjenile raspored naroda na Balkanskom poluostrvu u mnogim oblastima. Jedno stanovništvo smenjeno drugim, drukčijim osobinama, negde drugog jezika, a često drukčijeg

potresima – promjenama društvenih odnosa, društvenih grupa, identiteta, normi ponašanja, kriterija vrijednosti. Migracije su pratile konflikti i kompromisi koje pojedinac i kolektiv uspostavljaju sa novom sredinom, diskriminacije i otpori, socijalna dezorganizacija (ksenofobija, nacionalizam, kulturni šok), tokovi adaptiranja, asimilacije.²⁰ U središnjem i sjeverozapadnom dijelu Balkana od XV do XIX stoljeća etnički su preovladali južnoslavenski narodi. Pod svoju kontrolu dobili su istočne obale Jadrana, Save i Tise u Dunav, glavni prolaz preko Balkana dolinom Morave i Vardara.²¹

Historija nam govori, utvrđuje Fikret Karčić, da su sve muslimanske države “od Medine pa do Osmanskog carstva – bile multietničke države”. Marija Todorova nije usamljena kada tvrdi da je pola milenijuma osmanske uprave Balkanu donijelo ne samo ime, već i najduži period političkog jedinstva u njegovoj historiji. Historija osmanske države je i historija svih naroda koji su unutar nje živjeli, bez obzira na sve njihove razlike, memorisane različite datume i priče. Ova neokolonijalna imperija je bila nadnacionalna, simbioza turskih, islamskih, vizantijskih i balkanskih tradicija. Balkan se, kao multireligijski i multikulturalni prostor, u literaturi definira i kao osmanska baština. Osmanska stoljeća zajedničke koegzistencije stvorile su i zajedničko nasljeđe, prisutno u brojnim elementima njegove materijalne i duhovne kulture. Interpretacije o osmanskome nasljeđu na Balkanu su, pak, različite, u znatnoj mjeri dugo determinirane visokim stepenom ideologizacije i politizacije unutar većine postosmanskih država. To je rezultiralo ograničenim, selektivnim tumačenjima, “nekoherentnošću, nepouzdanostu i protivrečnošću” mnogih sudova i ocjena vezanih za ovu tematiku. Historija osmanske države je nerijetko interpretirana, preko zamagljenih vidika, sa mnoštvom predrasuda, sa potejnjivačkim i olakim zaključcima, u evropskim, a naročito u historiografijama balkanskih zemalja, ambicioznim i isključivim u lokalnim koordinatama, višestruko imunim na kontraargumente proizašle iz suprotnih iskustava i saznanja.²² Tradicionalni način istraživanja bio je u vezi sa politikom. Dodatni problem u proučavanju osmanskog perioda čine matrice, ignorancija, opsjednutost arhaičnim

dijalekta. Nastala su ukrštanja stanovništva, koje se usled migracija izmešalo, izvršili su se znatni etnički i etnološki procesi koji su u mnogome izmijenili etnički tip pojedinih oblasti. Često je nestajalo starog pokrajinskog i istorijskog narodnog tipa i obrazovao se nov etnički amalgam” – cit. prema: J. Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnovi antropogeografije*, Beograd 1966, 129-130.

20 Lj. Dimić, *Srbi i Jugoslavija*, Beograd 1998, 29, 74.

21 *Historija naroda Jugoslavije*, II, Zagreb 1960, 852.

22 S. Petrović Todosijević, “Nacionalno vreme” – okvir za samorecepciju građana Republike Srbije, u: *Novosti iz prošlosti: znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, 73-74. Osmansko carstvo je, prema grčkom historičaru Dimitri Kicikisu, bilo jedno od najvećih stalnih, neokolonijalnih carstava i civilizacija drugog milenija nove ere. U trenutku najveće ekspanzije, prisustvom na tri četvrtine oboda Sredozemlja, ovo carstvo je posjedovalo impresivnu političku konstrukciju kakvu Zapad nije vidio još od vremena Rimskog carstva. Po iskazu Ž. Sovažea, “svaki podanik Velikog Gospodara (mogao je da) putuje od Dunava do Indijskog okeana i od Persije do Magreba, a da u svakom trenutku bude potčinjen istim zakonima, sa istom administrativnom organizacijom, da govori istim jezikom i da koristi istu novčanu jedinicu”.

pogledima i obrascima, preuzetim iz političkog miljea i literature prošlih stoljeća. Ukorjenjena i pojednostavljena stajališta nisu karakteristična samo za vanstručnu javnost, već i za one stručne krugove koji su se više trudili da sude nego da shvate. “Znanja” o prošlosti, definirana na specifičan način, koriste se za obrazlaganje različitih ideologija, opravdavanje “historijskih prava”, formiranje kolektivnih i individualnih identiteta, što su polja koja utiču na različite društvene situacije u savremenosti.²³

Osmanska država je u nauci i politici dugo bila nužna i kao unutarnja deponija evropskih stereotipa i raznih strasti, da bi Zapad mogao sebe da vidi u toj perspektivi kao boljeg. “Imaginarni Turčin” je ključni “evropski Drugi”, budi različite asocijacije. Osmanska i Habsburška imperija su podržavale ono čega se Zapad dugo najviše plašio – mješavine zajedničkog života nedovoljno sličnih “karaktera” i načina života, “nekompatibilnih antropoloških karakteristika, nespojivih jezika i konfesija”. Ovakva prožimanja zapravo su refleksi miješanja Istoka i Zapada.²⁴ Zapadnjaci su dugo balkanske prostore, shodno klišeima, tretirali neistraženom, egzotičnom zonom koja odvaja superiornu evropsku civilizaciju od “mističnog Orijenta”. Stvarajući vlastiti mit, Zapad je pripisivao sebi sve pozitivne osobine. Morao je pritom da pronade i konstruira i ono suprotno i negativno. Metoda stvaranja “predrasuda bez griže savjesti” odavno je poznata. Još je mit o divljem čovjeku tokom otkrivanja Novog svijeta dao okvir evropskoj percepciji “drugih”.²⁵ “Više no jednom”, napisao je Bernard Lewis, “mi sa Zapada smo svoja najdublja nadanja i strahove projicirali na strane narode i udaljene zemlje”. Historijat odnosa Zapada i Istoka može se predstaviti kao proces u kojem je “Orijent uvijek i iznova bivao orijentaliziran od strane Zapadnjaka”.²⁶ Brojni putopisci su u XVIII i XIX stoljeću nalazili da Istok počinje upravo u Beogradu. U vremenu kada su Balkanom dominirala dva velika carstva, Osmansko i Habsburško, čije su granice smatrane tačkom razgraničenja između Istoka i Zapada, na Zapadu su taj dio svijeta, sve do Prvog svjetskog rata, smatrali “parčedom Azije u Evropi”, odnosno Bliskim istokom (“Proche Orient”; “Near East”). Na karti Bliskog istoka, objavljenoj 1911, kao njegova najzapadnija tačka označena je Banja Luka u Bosni i Hercegovini, a kao najistočnija Konja u Osmanskom carstvu. Pretežno negativne slike o islamu, muslimanima, o “turskoj okupaciji”, prisutne su i u historijskoj svijesti i kolektivno-psihološkom stereotipu hrišćanskih naroda “jugoistočne Evrope”- termin koji se, budući da je izraz Balkan vremenom dobio pejorativno značenje, upotrebljava sve više kao “neutralniji izraz” za Balkan. Karakter “balkanizma” je višeslojan i

23 V. Mihajlović, Genius loci Balkani: recepcija prošlosti i konstruisanje akademskog narativa o balkanskom nasleđu, *Etnoantropološki problemi*, sv. 3, Beograd 2013, 780.

24 S. Lazarević-Radak, Simbolička geografija Balkana: granični prostor u engleskim i američkim putopisima 1835-1909, u: *Kulturna prožimanja: antropološke perspektive*, Beograd 2013, 58-59.

25 M. Milosavljević, Divlji čovek kao mera drugosti, *Etnoantropološki problemi*, sv. 3, Beograd 2011, 608.

26 A. Kasumović, Djelatnost konzulata u Bosni i Hercegovini u prvim godinama austrougarske okupacije 1878-1881. godine, *Godišnjak*, knj. 43, Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo 2014, 248.

polifoničan. Za balkanske nemuslimane, prema sudu D. Tanaskovića, “islamsko/osmansko nasleđe u istorijskoj svesti”, pretežno se vezuje za “mračne stranice nacionalne prošlosti, za „ropstvo pod Turcima”, i čitav sistem predstava koji je na temelju te percepcije tokom vekova uobličen”.²⁷ Dugovječne su tendencije u balkanskim državama zapostavljanja “islamske prošlosti”, odnosno prakse da se o njoj mahom govori samo u negativnim terminima. Nužno je povećanje znanja o teorijsko-metodološkim osnovama za proučavanje osmanskog nasljeđa, kao i njegovo preispitivanje iz perspektive različitih humanističkih disciplina. “Orijentalistički” prtljag mnogih evropskih naučnika još i “dan-danas putuje zajedno s njima”.²⁸ Dekonstrukcije orijentalizma kao diskursa o islamskoj drugosti koju je izveo Edvard Said, i balkanizma kao diskursa o “nepotpunoj drugosti” ili prije “nepotpunom ropstvu, unutrašnjoj tamnoj strani” u djelu Marije Todorove, ostvarenja su koja ohrabruju.²⁹

Osmanska kultura se može analizirati tek sa distancom od nacionalističkih kriterija. Kritička nauka je u velikoj mjeri odbacila teze da je prihvatanje islama na Balkanu bio rezultat osmanskog državnog pritiska. Islam se razvijao postupno i evolutivno. U XVII stoljeću muslimani su već činili većinu stanovništva u Bosni. Vladislav Skarić je napisao da je krivo mišljenje kako se na Balkanu “islam širio naglo i da je službeno širen silom. Ja ću istaći samo fakat da 19. vijek ne bi zatekao nijednog hrišćanina, niti bi bilo ijedne crkve i manastira da je islam širen državnom silom. Islam su širile prilike i ljudske okolnosti”.³⁰ Tomovi naučno utemeljenih djela ništa, pak, ne mijenjaju u odnosu prema historiji ako su društvene i političke okolnosti takve da je poželjna drugačija “svijest” i “kultura sjećanja”. Mnogo je “naučnih” radova čiji autori istrajavaju na mentalnoj matrici XIX stoljeća, kao pobornici epike i manihejske interpretacije historije, olakih sudova koji su snagom inercije ukorjenjivani kao dogme. Iskarikiran osmanski muslimanski svijet često je optuživan za dekadenciju, dok je osmanska država tretirana kao “bolesnik na Bosforu”, kojeg su brojni ljekari i njihovi asistenti prije težili da ubiju nego izliječe. Ako bi se nasuprot Evropi ili Zapadu, piše Gunnar Hering, austrijski balkanolog, Osmansko carstvo postavilo kao rezervat stagnacije, te pritom impliciralo, da bi jugoistočna Evropa, bez prodora Osmanlija, učestvovala u napretku prosvijećene

27 D. Tanasković, *Islamsko u i kulturi balkanskih naroda*, Djelimično izmijenjeni tekst saopštenja podnietog na naučnom skupu „Verska istorija islama na Balkanu“ (Gazzada, 5-9. septembra 2006); http://www.veraznanjemir.bos.rs/index.php?page=inicijativ_%20za_pomirenje&lang=srp&subacti on=showfull&id=1307694102&archive=&start_from=&ucat=10&lang=srp&page=inicijativ_%20 za_pomirenje.

28 Ideja “Evrope” kao dio iste one tradicije koja je stvorila i “orijentalizam” – sliku “Orijenta” kao evropskog “drugog” i kojeg je poricala, odrazila se i na antropološka istraživanja – vidi: T. Bringa, *Biti Musliman na bosanski način*, Sarajevo 1997, 18.

29 S. Petan, *Balkanske granice i kako ih preći*, <http://www.e-novine.com/kultura/kultura-knjige/52116-Balkanske-granice-kako-prei.html>.

30 Cit. prema: M. Handžić, *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana*, Sarajevo 1940, 28; R. Smajić, *Odnos Porte prema vjerskoj strukturi stanovništva u Bosni i Hercegovini* (15-16. st), *Ljudska prava*, br. 3-4, Sarajevo 2005, 171-172.

Evrope, onda je takvo gledište neodrživo. “Zona nerazvijenosti” nije ograničena samo na Osmansko carstvo i njegove države nasljednice, već je obuhvatala širok pojas od Rusije do centralnog dijela istočne Evrope, Balkan i jonska ostrva pod mletačkom i britanskom upravom, južnu Italiju, te Španiju i Portugaliju i time nekada moćne zajednice, kolonijalne države i središta renesansne kulture.³¹

Politička geografija Balkana radikalno je prekrajana, najčešće igrom interesa velesila, ali su se dubinske matrice kolektivne psihologije njegovih naroda presporo mijenjale.³² Kultura i etničnost, pojednostavljeno rečeno, ne mogu se *a priori* poistovjeđivati. Kulturne granice se rijetko preklapaju s granicama etnosa/naroda.³³ Ako se kultura i geografija ne poklope, onda se poklapanje može nametnuti genocidom ili prisilnim migracijama.³⁴ U nacionalnim historiografijama često je prenebregavana činjenica iz historije balkanskih naroda, da su i oni “bili zahvaćeni “pojavama nacionalne mitomanije, megalomanije i netrpeljivosti, pa i šovinističke mržnje jednih prema drugima”.³⁵ Princip nacionalnosti” izmijenio je 1830-1878. političku kartu Evrope. Gotovo svuda je sopstvenoj državi pripisivana božanska priroda. Ispunjenje nacionalnih ciljeva, bez obzira na njihov sadržaj, smatralo se „svetom“ dužnošću. Nacionalizam, transnacionalni i transteritorijalni fenomen, palio je Evropu.³⁶ U drugoj polovici XIX stoljeća nacionalizam na Balkanu uglavnom je slijedio italijanski i njemački primjer, kao i evropske smjernice označene jakobinskim principom: “jedna nacija - jedna država”. “Uvoz evropske vrste nacionalizma” iziskivao je da se “heterogeni osmanski prostor, naseljen različitim etničkim i verskim zajednicama, transformira u homogenu nacionalnu domovinu”, piše Behül Ozkan (Behlül Özkan). Proces “evropeizacije Balkana” izazvao je velike tragedije na tom prostoru.³⁷ Hrišćanski stanovnici Balkana su nastojali “postati Evropljani” time što su brutalno razarali osmanska naslijeđa,

31 Prema: S. Balić, *Bosna u egzilu*, Zagreb 2000, 56.

32 Lj. Mitrović, Geopolitički i sociološki aspekti tranzicije jednog regionalnog prostora - od Balkana ka Jugoistočnoj Evropi, *Srpska politička misao*, br. 1-2, Beograd 2006, 120.

33 M. Pijović, Pristupi proučavanja identiteta u prošlosti, *Historijska traganja*, br. 8, Sarajevo 2011, 22.

34 S. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, Zagreb 1998, 173. Historičari se često suočavaju sa događajima koji su, po prirodi, nedokumentirani. Kada su masovna ubistva u pitanju, interes počinitelja je da ti zločini ostaju nedokumentirani. Bez svjedočenja očevidaca, neki historijski događaji ne bi se uopšte mogli dokumentirati i „nestali bi iz ljudske memorije“ (Nathan Beyrak) – vidi: *Oslobođenje*, Sarajevo, 28. januar 2012.

35 Č. Popov, *Građanska Evropa (1770-1914)*, knj. III, Beograd 2010, 75.

36 H. Sundhaussen, *Sarajevski atentat, Srbija i duh 1914*, Peščanik.net, 25. novembar 2014, <http://pescanik.net/sarajevski-atentat-srbija-i-duh-1914/>. Pitanje etniciteta je od XIX stoljeća bilo “mučno pitanje” srednje, istočne i jugoistočne Evrope. Postojanje nacija i nacionalnih manjina posljedica je historijskog organiziranja teritorija na nacionalnom principu. Ovaj princip je, milom ili silom, asimilacijom ili protjerivanjem, umanjio šarenilo i raznolikost evropskog kontinenta. Navedeni princip koji poznaje samo dva moguća oblika nacionalnog i etničkog postojanje - nacije i nacionalne manjine, isključuje postojanje drugih etničkih grupa koje nisu priznate kao nacionalne manjine – vidi: K. Promicer, (Ne-) vidljivost skrivenih manjina na Balkanu: neka teorijska zapažanja, u: *Skrivene manjine na Balkanu*, Beograd 2004, 11-12.

37 Z. Ćirjaković, Gavrilo u majici sa logom Peščanika, *Politika*, Beograd, 2. juli 2014.

nekritički oponašali modele Zapada i prihvatili ograničavajući oblik nacionalnih država.³⁸ Etnički nacionalizam nije bio zagovornik višenacionalne države.

Historija Balkana nije potpuna, niti se može tumačiti bez izučavanja i uvažavanja udesa muslimana, čiji je brutalni progon sa tog prostora započeo još krajem XVII stoljeća. Unutar historijsko-demografske problematike značajno mjesto zauzimaju migraciona kretanja muslimanskog stanovništva koja, kao pojavu dugog trajanja, treba promatrati u regionalnoj perspektivi. Migracije su jedno od najvažnijih obilježja historije muslimana na Balkanu, jedan od temeljnih simbola njihove historije, bilo je da riječ o dugom periodu povlačenja Osmanskog carstva iz Evrope započetom u XVII stoljeću, što je dovelo do golemih prostornih i demografskih prekomponiranja etničkih i vjerskih zajednica, ili o periodu krajem XIX i tokom XX stoljeća, kada se ova kretanja odvijaju u novonastalim uvjetima, u pojedinim regijama, sa više ili manje inteziteta, u znaku egzodusa, deportacija, asimilatorskih pritisaka, nedefiniranog manjinskog statusa u okviru balkanskih država, latentne ili otvorene diskriminacije, represije i neizvjesnosti.

„Historijski pojmovi“ nemaju samo saznavnu ulogu. Njihove borbene verzije imaju mobilizacijsku ali i društveno-integrativnu funkciju jer homogeniziraju za ili protiv.³⁹ Historija višedimenzionalnog „Istočnog pitanja“ buhvata historiju nekoliko burnih stoljeća i lanac naroda i raznih nacionalnih kultura. Uži smisao pojma „Istočno pitanje“ - dugog historijskog „problema“, još od kraja XVII stoljeća nalazio se u sudaru Evrope sa islamskim svijetom, koji je sa sobom donijelo osmansko prodiranje u Evropu i njegovo zaposjedanje bitnih trgovačkih i vojnih puteva, najkraćih veza Zapada sa Istokom. U vrijeme osmanskog uspona to je pitanje opstanka evropskih sila koje su bile na udaru osmanskih osvajanja. Ovo pitanje je, dijagnosticira Dragutin Pavličević, „višestoljetni proces sukobljavanja Istoka i Zapada, Prednje Azije i Evrope, kršćanstva i islama, dviju kultura i civilizacija“. Opadanjem osmanske moći, „Istočno pitanje“ je preraslo u borbu za osmansko nasljeđe. Od „Bečkog rata“ (1683-1699) nastupilo je vrijeme opšteg progona muslimana. Stav da su muslimani tuđinci u Evropi dio je mentaliteta poznatog pod imenom Istočno pitanje („Orijentalno pitanje“- Res orientales), koje je u Evropi posebno živjelo od Kučuk-Kajnardžijskog mira (rus. Ключук-Кайнарджийский мирный договор - tur. Küçük Kaynarca Antlaşması) 1774. do 1923, perioda progona muslimana iz njenih dijelova. U biti, to je „nastojanje da se Osmanlije i islam izbace iz Evrope“. Muslimani su smatrani „strancima“ od kojih je trebalo osloboditi evropsku teritoriju.⁴⁰ Malo se zna o fatumu muslimana u Herceg

38 Upor. K. Kaser, Sukob religija i kultura na Balkanu: prošlost i perspektive, *Almanah*, br. 15-16, Podgorica 2001, 82-83; Č. Ingraio, Deset nenaučenih lekcija o Srednjoj Evropi-pogled istoričara, *Helsinki sveske*, br. 10, Beograd 2001, 14-15; S. Pavlović, *Istorija Balkana*, Beograd 2001, 495-496.

39 T. Kuljić, Pojmovna istorija- izvori, teorija i kritike, *Tokovi istorije*, br. 2, Beograd 2017, 198.

40 D. Kicikis, *Osmanlijsko Carstvo*, Beograd 1999, 6; D. Pavličević, *Hrvati i Istočno pitanje*, Zagreb 2007, 15-16; S. Bakr, F. Karčić, Zapad i muslimanski svijet, *Muallim*, br. 36, Sarajevo, 29. decembar 2008, 39. Izraz Istočno pitanje, prema Vasilju Popoviću, može da se prati daleko u prošlost, čak do Lepantske bitke, prve velike pobjede udruženih hrišćanskih sila nad Osmanskim carstvom (1571). V. Popović ga tretira "kao pitanje o opstanku osmanlijske carevine" na Balkanu i u Levantu. To je

Novom, Kninu, Osijeku, Budimu, Beogradu, Užicu, na prostorima Like, Slavonije, Ugarske. Teška je bila i sudbina muslimana na prostoru današnje Srbije, Crne Gore, Kosova, Bosne i Hercegovine, Rumunije, Bugarske, Grčke, Makedonije tokom XIX i XX stoljeća.⁴¹

Izraz "Istočno pitanje" prvi put se pojavio u diplomatskoj terminologiji 1822, u vrijeme grčkog ustanka.⁴² M. Ekmečić iznosi da je teško "ispravno ograničiti dokle doseže istorija Istocnog pitanja, jednako teritorijalno, kao i vremenski". Pojam „udaljenosti“ ili „blizine“ može upućivati na različita stanja – fizičko, intelektualno, kulturno, hronološko, političko i moralno.⁴³ Snažna osporavanja Osmanskog carstva došla su u XIX vijeku od balkanskih hrišćanskih intelektualaca školovanih na Zapadu. Intelektualne elite balkanskih naroda razvijale

"najmlađa faza vekovne borbe između Azije i Evrope za njihove dodirne oblasti i moreuze, o koje su se, pre Osmanlija, borili Persijanci, Grci, Aleksandar Veliki, Rimljani, Vizantinci, Arapi i seldžučki Turci". Francuz Eduar Drio (Édouard Driault), definira ga, pak, prenosi V. Popović, kao problem napredovanja susjednih naroda na štetu muslimanskih, dajući mu, tako, vjerski karakter, ali uviđajući da je ono u biti bilo uzelo poglavito ekonomski karakter, jer su svi evropski narodi osjetili potrebu da imaju jedno mjesto na velikom trgovačkom drumu istoka. Prema Driou Istočno pitanje je nastalo s povlačenjem islama u Evropi i Aziji s jedne i druge strane Bosfora i Dardanela. Pisac predgovora iz 1898. za Drioovo djelo Mono (Gabriel Monod) naglašava naročito da je Drio shvatio to pitanje u najširem smislu: kao historiju odnosa islama s hrišćanskim svijetom. U Istočnom pitanju, uvijek se, navodi M. Ekmečić, "zapadna Evropa morala sporazumovati sa Rusijom oko deobe Turskog carstva. I u tom sporazumevanju sa Rusijom šta će kome pripasti u deobi Turskog carstva, Rusija je uvek nešto morala žrtvovati Zapadu i Zapad žrtvovati Rusiji".

41 Austrijanci su 1684-1687. u silovitoj kontraofanzivi potpuno "očistili" cijelu Ugarsku od muslimana. Samo na zemljištu između Drave, Dunava, Save i Ilove, oko 1680. bilo je oko 115.000 muslimana, 72.000 Hrvata, 33.000 Srba i 2.000 Mađara. Bosanski ejalet će postati veliki muhadžirski centar. Muhadžiri iz Ugarske i Like preplavile su Bosnu. Tokom ljeta 1684. i 1685. najveći dio jugozapadne Ugarske, uključujući tu i Peštu, bio je u habsburškim rukama. Hiljade osmanskih spahija, među njima i mnogi Bošnjaci, napustilo je te krajeve. Juna 1686. pao je Budim, najvažniji muslimanski centar sjeverno od Save i Dunava. Nakon mletačkog zauzimanja dalmatinskih i primorskih gradova 1687. brojne muslimanske porodice su se iselile u Bar, Hercegovinu i Nikšić. Iz Ugarske, Slavonije, Like, Dalmacije, kako navodi neki autori (Adem Handžić), oko 130.000 muhadžira povuklo se u Bosnu. Tokom šest decenija XIX stoljeća, u nekoliko navrata, djelovanjem više unutrašnjih i vanjskih vojno-političkih faktora, kao i pod raznim oblicima prisile, dolazilo je do masovnog pokretanja i iseljavanja muslimana iz Smederevskog sandžaka, u različitim pravcima, pa jednim znatnim dijelom i u Bosanski ejalet. Ovo, nekada brojno stanovništvo je još od kraja XVII stoljeća bilo izloženo učestalim stradanjima, izbjeglištvu, pauperizaciji i nizu drugih egzistencijalnih iskušenja u tom sandžaku. Prvi muhadžirski pokret nastao je po izbijanju srpske pobune pod Karađorđem 1804. i opšteg progona muslimana. Nakon slamanja te pobune 1813. dio njih će se vratiti u svoje opustošene domove. Sticanje srpske autonomije i proces izgradnje srpske državnosti na prostoru Smederevskog sandžaka dovešće, ubrzo, do postepenog nestajanja preostalih muslimana. Novi muhadžirski pokret ka Bosanskom ejaletu obuhvatio je mahom seosko stanovništvo ovog sandžaka 1830-1834, a idući i završni, i gradsko - 1862. godine. Dio muslimana će u Bosnu doći i iz krajeva koji su 1877-1878. pripali Crnoj Gori, posebno iz Nikšića i Kolašina; opšir. S. Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana: muhadžirski pokreti i pribježišta "sultanovih musafira" (1683-1875)*, Sarajevo 2013; Isti, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci: ratovi i muhadžirska pribježišta (1876-1923)*, Sarajevo 2013.

42 Č. Popov, *Građanska Evropa (1770-1871)*, knj. I, Novi Sad 1989, 200.

43 K. E. Fleming, *Orijentalizam, Balkan i balkanska historiografija, Filozofija i društvo*, XVIII, Beograd 2001, 26.

su vizije i aspiracije, koje su uračunavale što je moguće više oblasti u kojima su ti narodi živjeli.⁴⁴ Nacionalizam se tu prvobitno formirao među Grcima i slavenskim hrišćanskim narodima. Helenizam je bio vodeći balkanski nacionalizam.⁴⁵ Ako je Osmansko carstvo do grčkog ustanka 1821. bilo "terra incognita", znanja o njemu više se zasnivalo na "pričama iz 1001 noći", nego na historijskim faktima.⁴⁶ Svrha "Istočnog pitanja" bila je, prema nekim autorima, dezintegracija osmanske multietničke države pošto Evropa nije shvatila njena civilizacijska dostignuća, "pogotovo u sferi vjerske tolerantnosti, ljudskih prava i multikulturalizma".⁴⁷ Očita je zato složenost "Istočnog pitanja", čiju je političku suštinu činila oštra međusobna konfrontiranost niza aktera. Ono je bilo maska za strateške, osvajačke i nacionalističke ciljeve, a ti ratovi samo "hipokritsko rješenje tog pitanja".⁴⁸ "Istočno pitanje", u kojem se ispoljavao duh tradicije netrpeljivosti prema muslimanima i islamu, najprije bi trebalo da umre u dušama ljudi, da bi njegova historiografija postala cjelovita nauka.⁴⁹

Evropski proces izgradnje nacija krajem XVIII stoljeća unio je bitne promjene u odnose hrišćana i muslimana na Balkanu. Nacionalni pokreti hrišćanskih naroda našli su se u znaku "evropeizacije" i "modernizacije", što je za hrišćane bilo povezano s "brisanjem" nasljeđa osmanske vlasti, iako su "evropski elementi" često bili površinske naravi, vidljivi u kulturi elita, modi, tehnicima i arhitekturi.⁵⁰ Razaranjem osmanskog sistema i njegovog demografskog obrasca - mješavine vjera i naroda, prihvatanjem oblika nacionalnih država i fragmentiranjem historijske svijesti, proučavanje i valoriziranje islamskog/osmanskog/orijentalnog kulturnog nasljeđa ostajalo je podložno uticajima etnocentričnosti i parcelizacije nekad zajedničke historije, akcijama prerade i konstruiranja dekretirane nacionalne prošlosti.

44 U. Altermatt, *Etonacionalizam u Evropi: Svjetionik Sarajevo*, Sarajevo 1997, 83. Milorad Emečić ustvrđuje kako je nasilje "babica stvaranja nacionalnih država, i to, uglavnom, nasilje u ratu. Svaki nacionalizam počinje skupljanjem bajki ili epskih pesama, i to je uglavnom elitni nacionalizam".

45 F. Veiga, *Balkanska zamka (1804-2001)*, Beograd 2003, 26-28.

46 V. Vinaver, Tursko stanovništvo u Srbiji za vreme Prvog srpskog ustanka, *Istorijski glasnik*, br. 2, Beograd 1955, 49; D. Kicikis, *Osmanlijsko Carstvo*, Beograd 1999, 6.

47 Dž. Sokolović, *BiH je posljednje iskušenje nacionalne države*, <http://www.e-novine.com/feljton/108302-BiH-posljednje-iskuenje-nacionalne-drave.html>.

48 Upor. Dž. Sokolović, *Balkanski ratovi, evropske vrijednosti i teorijske kontroverze*, *Godišnjak, BZK "Preporod"*, Sarajevo 2014, 36; K. Klark, *Mesečari: kako je Evropa krenula u rat 1914*, Smederevo 2014, 37-38.

49 Društveni fluid je antislamska ubjeđenja prenosio iz stvarnosti u nauku, "ostavljajući je uvijek da bude vjerno čedo svog vremena" – vidi: M. Ekmečić, *Rezultati jugoslovenske istoriografije o Istočnom pitanju 1875-1878*, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1-2, Beograd 1977, 55.

50 R. Čičak-Chand, Kršćani, muslimani i međuetnička koegzistencija u jugoistočnoj Europi, *Migracijske i etničke teme*, br. 4, Zagreb 2009, 416; Grozničavi pokušaji "evropeizacije Balkana", izvedeni da bi se usvojile i zamišljene i stvarne prednosti Zapada, rezultirali su onim što je Jezernik nazvao "jednom čudnom činjenicom": "Dok se Balkan svojski trudi da liči na Evropu, kakva je nekada bila, Evropa se danas određuje na osnovu svoje razlike u odnosu prema Istoku, uključujući i Balkan, i tvrdi da je danas ono što je Balkan bio gotovo pet vekova"; opšir. B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako: Prilozi za etnologiju Balkana*, Sarajevo 2000; Isti, *Divlja Evropa: Balkan u očima putnika sa Zapada*, Beograd 2007.

Osmansko carstvo je dugo imalo ulogu „hladjaka“ koji je čuvao balkanske nacionalizme u „čvrstom“ stanju. Sa raspadanjem ovog carstva u XIX stoljeću, balkanski integristički nacionalizmi su se, uz ratne trube evropskih sila, trgli iz uspavanosti.⁵¹ Savremeni naučnici, shvatajući primarnu ulogu imperija u historiji, rasuđuju o njima kao složenim, nejednoznačnim pojavama koje su ostavile ne samo negativno, već i pozitivno nasljeđe, te na njih gledaju više s respektom, nego s osudom. Po želji, iz prošlosti se može izabrati dosta primjera za odbranu kako imperijalne, tako i nacionalističke ideje. Međusobni odnosi imperije i nacije-države čine jedan od aspekata paradoksa odnosa imperija i modernih država. Projekat nacije-države sa njegovim stremljenjem kulturnoj i jezičkoj homogenizaciji stanovništva također sazrijeva u okviru imperija. Ti nacionalni projekti na Balkanu u mnogo čemu nisu samo negacija imperije, nego i plodovi imperijalne politike. U njegovom etničkom kaleidoskopu načelo nacionalnosti nadasve je “recept za nasilje”, posebno prema muslimanima.⁵² Protuosmanski ustanci u XIX stoljeću, smatra Ivo Banac, po definiciji su i vjerski i nacionalni: “u tome leže korijeni uvriježena straha od vjerske i nacionalne raznolikosti”. Trend ka protjerivanju muslimana prisutan je u historiji balkanskih nacionalnih država u XIX stoljeću, koje su težile primijenjenim “rješenjima” prije da eliminičaju, nego da reguliraju “muslimansko pitanje”. Muslimansko stanovništvo smatrano je jednim od nepoželjnih segmenata osmanskog nasljeđa. Nazivanje svih muslimana “Turcima” svakako nije posljedica neupućenosti, već konkretnog stava.⁵³ Ovo neprevaziđeno stanje duha na Balkanu Miroslav Krleža je nazvao fascinantnim “krugom turske magije”. “Turski jaram” je tu, poput neke vrste historijske indulgencije, nešto što unaprijed daje opravdanje za bilo koji postupak “nacije”, nešto što je apriorna amnestija. Čini se, piše Dubravka Stojanović, da “kada bi nam neko “uzeo” “Turke”, bili bismo prinuđeni da se suočimo sa samima sobom i sa sopstvenim propustima”.⁵⁴ Turci” su dugo bili kostur balkanskih “oslobodilačkih mitova” i kolektivnog pamćenja koje je uticalo i na niz tih nacionalnih historiografija, ali i na druge društvene nauke. One se teško oslobađaju gvozdениh zagrljaja, gdje “mit ima moćniju snagu optužbi nego istorijska istina” (M. Ekmečić). Dugovječne su tendencije u balkanskim državama zapostavljanja njihove “islamske prošlosti”, odnosno da se o njoj mahom govori samo u negativnim terminima. Suštinska dimenzija u odnosima različitih etničkih i vjerskih zajednica je odnos jednakosti, odnosno nejednakosti. Krut i odbojan stav u vezi s priznavanjem etno-kulturnih razlika unutar vlastitog nacionalno-državnog teritorija na trusnom balkanskom prostoru vodio je do nastojanja za homogenizacijom. Ona su se konkretizirala u nizu

51 *Nedovršeni mir: Izveštaj Međunarodne komisije za Balkan*, Beograd 1998, 14.

52 Upor. M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 300; M. Ekmečić, *Revolucija i romantizam, Letopis Matice srpske*, sv. 5, Novi Sad 2004, 654; M. Mazower, *Balkan: Kratka povijest*, Zagreb 2003, 125.

53 D. Tanasković, *Srbi turskog zakona* ili "Turci srpskog jezika, u: *Srbia i komentari*, Beograd 1991, 215.

54 D. Stojanović, U ogledalu “drugih”, u: *Novosti iz prošlosti: znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, 27-28; opšir. K. Rot, Kako izaći na kraj s prošlošću, u: *Slike u glavama. Oglеди o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi*, Beograd 2000, 195-197.

revizija granica, prisilnih asimilacija, protjerivanja, organiziranih preseljavanja, etničkih čišćenja i ratova, restauracija i stvaranja takozvanih “etnički čistijih” državnih zajednica.⁵⁵

Etnički identitet, nastaje nasuprot i u odnosu na neke druge etničke identitete, kao njihova suprotnost i kao “simboličko određenje jedne zajednice u odnosu na druge”. Pripadnikom jednog naroda postaje se opredjeljenjem, a ne genetičkim porijeklom. Sociološka i historiografska istraživanja su u drugoj polovini XX stoljeća pokazala da su sve moderne nacije »vještačke«, odnosno da prije Francuske revolucije nacije nisu postojale u formi u kojoj se danas podrazumijevaju. Bez obzira na to, ako jedna određena grupa ljudi, koje spajaju isti jezik, kultura, religija i geografski položaj, mada ne mora ovim redom niti su svi ovi »elementi« neophodni, osjeća da pripada jednoj naciji onda ta nacija postoji, bez obzira na koji način i kada je nastala.⁵⁶ Prirodnost nacije “nije u posebnoj krvi, nego u dugovečnosti procesa izgradnje svesti o zajedničkoj pripadnosti” (M. Ekmečić). U svakom nacionalnom identitetu postoji mnoštvo nijansi i razlika koje svako od njegovih pripadnika na svoj način osjeća i iskazuje. Ljudi se ne definiraju samo jezikom, zapaža Holm Zundhausen (Holm Sundhaussen), “koliko god da je važan”. Niz autora pokazuje da se nacionalna svijest formira kroz određene etape. Narodi se oblikuju i mijenjaju u historijskim procesima. Narod, gledano u cjelini, nije samo etnografska i filološka kategorija, već i državopravni, odnosno teritorijalno-politički i kulturno-historijski pojam. Teorija da je etnogeneza jednog naroda jednokratni čin, obavljen jednom zauvijek, potpuno je nehistorijska. Heterogeno porijeklo mnogoljudnih, razvijenih etničkih zajednica nije izuzetak, već pravilo. Mada nije jedini, mit o Arminiju u okviru njemačkog nacionalnog identiteta jedan je od boljih primjera tipično evropske identitetske mješavine u kojoj se određena teritorija povezuje sa jednim narodom, njegovom sudbinom i njegovim jezikom. Standardizacija jednog jezika dovodi do stvaranja jezičke zajednice, čiji članovi prepoznaju one koji ne pripadaju toj zajednici, ali istodobno se i međusobno prepoznaju kao dio istog kolektiva.⁵⁷ Francuzi su nastali stapanjem keltskog, ibernskog i germanskog stanovništva, Englezi miješanjem Kelta i Germana, dok su u formiranju Italijana učestvovali Pelazgi, Etrurci, Kelti, Grci i drugi. Zajednice koje se nazivaju etničkim, ne moraju da budu i zajednice ljudi istog porijekla, povezanih krvnim srodstvom. Mogu, ali ne moraju. “Biološka” povezanost nije konstantno, već varijabilno svojstvo etnosa, pa se, shodno tome, i ne može uvrstiti u njegove

55 K. Cuculić, Susret bez razumijevanja, *Novi list*, Rijeka, 13. oktobar 2002; opšir. K. Đordano, *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji*, Beograd 2001.

56 Upor. D. Đokić, Kritičko mišljenje i istorija, *Republika*, br. 221, Beograd, 16-30. septembar 1999.

57 Veoma slikovit primjer uloge jezika u identificiranju njegovih govornika jeste riječ „Nijemac“ u gotovo svim slavenskim jezicima (češki němec, hrvatski Nijemac, srpski Nemac...) i susjednim neslavenskim jezicima, kao što su rumunski (neamț) ili mađarski (német): u korijenu se nalazi pojam „nijem“, „onemogućenog govora“, to jest nesposoban da komunicira – prema: H. Dorado Kadilja, Uticaj društvenih struktura Otomanskog carstva na lingvistički identitet u Bosni, *Balkanija*, br. 4, Beograd 2013, 42-44.

“odrednice”.⁵⁸ Nacija nije genetska, organska, već historijska kategorija. Ilarion Ruvarac je relativizirajući srpsku etničku autentičnost, navodio da zna iz vlastitog iskustva “da je u nas Srba i posrbljenih međ nama Bugara, Vlaha, Cincara i Arbanasa lakše i probitačnije verovati i primati s verom skaske i izmišljotine”, nego ne vjerovati “te onda morati dokazivati zašto ne treba verovati u skaske i izmišljene priče, koje su toliki ozbiljni, učeni i razboriti pisci primili za istinu i gotov novac”.⁵⁹

“Nacija” koja je postala osnova balkanskih država, shvaćena je, ukazuje Kemal Karpat, u osnovi kao vjerska zajednica, a tek nakon toga, kao svjetovni, etnolingvistički entitet uprkos formalnog uvažavanja ovog posljednjeg koncepta. Neprijateljski raspoložene, balkanske nacionalističke elite bile su radikalna prijetnja za muslimane. Geopolitička situacija na Balkanu i oko njega se mijenjala, ali ne i njihov mentalitet. U određenim periodima, one su revitalizirale duboke, antimuslimanske predrasude i spretnim manipulacijama ih mutirale u transparentne, agresivne projekte fizičkog i kulturnog zatiranja. “Historijski mentalitet”, piše Peter Dincelbaher, je “ansambl načina i sadržina mišljenja i osjećanja koji obilježava neki određeni kolektiv u neko određeno doba”. Mentalitet se, kao i identitet, formira u procesima dugog trajanja, teško se mijenja. Manifestira se u postupcima. Tu se, na izvjestan način, pojavljuje i termin *držanje* kao primaran u određanju jednog “historijskog mentaliteta”. To je natopljeno znanjima, očekivanjima, strahovima, vjerovanjima, potrebama.⁶⁰ Promjena navika i mentaliteta najteža je i “najdublja revolucija u ljudskoj historiji”. Nema nacionalizma bez stereotipa o “drugima”, pošto bez njih nema ni stereotipa o “sebi”, niti interesnih manipulacija. Sudbina muslimana nije bila određena samo time kako su se ponašali, i šta su mislili o sebi, već i onim šta su “drugi” mislili o njima. Oni nisu “miljenici” balkanske i evropske historiografije. Massien de Clerval (1820-1896), nakon boravka u Bosni 1855, piše

58 D. Bandić, *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko: ogledi o narodnoj religiji*, Beograd 1997, 38-39.

59 Prema: O. Milosavljević, Izbor ili nametanje tradicije, *Republika*, br. 281, Beograd, 16-31. mart 2002, 28. Brojni su primjeri da etnogeneza jednog naroda nije jednokratna čin. Takozvani Bugari ili Protobugari - Asparuhovi Bugari pripadaju turskoj grupi naroda. Doseljavaju se negdje oko 680. na Balkan, na prostor između planinskih masiva Balkana i Dunava, u njegovom donjem toku, nizvodno od Đerdapa. Na tom prostoru već zatiču u međuvremenu naseljeno slavensko stanovništvo. Od tih 80-tih godina VII stoljeća, pa sve do prve polovine IX stoljeća, trajalo je utapanje neuporedivo malobrojnijih Bugara u slavensku masu. Kada su Grci 1821. podigli ustanak protiv osmanske uprave to je izazvalo podršku i simpatije u Evropi. U jeku velikog filhelenstva Nijemac Jakob Filip Falmerajer objavio je dvotomnu knjigu *Istorija Peloponeza tokom Srednjeg vijeka*. Dokazivao je da Grci njegovog doba – ustanici, nisu zapravo Grci za koje se izdaju, da oni nemaju nikakve veze sa Platonom, Aristotelom, ni sa Periklom, da su oni jednostavno toliko izmiješani tokom svoje potonje historije, izloženi prevashodno uticajima i migraciji na grčko tlo, među kojima je najveće mjesto pridao slavenskoj, turskoj, nešto kasnije i albanskoj, a uporedo s njom tzv. franačkoj, tj. latinskoj. U tom konglomeratu naroda, po Falmerajeru, grčki etnos se izgubio pa je bilo besmisleno pozivati se na tradicije klasične grčke kulture s kojom Grci XIX stoljeća nisu imali veze. Takva teza dovela je njegovo djelo u Grčkoj trajno na tzv. index proskribiranih knjiga. Potka njegove "preterane ideje", piše Ivan Đurić, bila je tačna: "Činjenica je da su se Grci tokom svoje istorije mešali sa drugim narodima" – prema: I. Đurić, *Vlast, opozicija, alternativa*, 64-65.

60 Z. Daković, *Evropski mentaliteti, Politika*, Beograd, 15. maj 2010.

o Bošnjacima da je “velika nesreća ovog dijela slavenske rase da je nepoznat, ili da je bar jedino poznat preko izvještaja svojih neprijatelja”.⁶¹

Muslimani su satanizirani prema shemi mitske konfrontacije, antagonizma dobra i zla. Nasilje je, nakon demonizacije, izgledalo kao normalna pojava. Sveobuhvatna etničko-vjerska čišćenja i progoni muslimana nisu posljedice već primarni ciljevi ratova.⁶² Dramatična zbivanja 1875-1878. i dinamizirani deosmanizacijski tokovi, progoni muslimana, kao i prateća teritorijalna razgraničenja, izmijenili su vjersku i etničku sliku Balkana. Napori hrišćanskih naroda ka osamostaljivanju, praćeni progonima muslimana, ne bi bili dovoljni bez pomoći velikih sila, prije svega Rusije.⁶³ Rusko-osmanski rat 1877. uz učešće balkanskih hrišćanskih saveznika doveo je do masovnog progona muslimana sa Balkana. „Velika istočna kriza“ 1875-1878. bila je laboratorij, gdje je svjetska diplomatija oprobala recepte, objelodanjene svijetu 1815. u Beču. Na Berlinskom kongresu 1878. “Istočno pitanje” - “nadmetanje oko podele osmanlijske teritorijalne baštine”, revizijom preliminarnih odredaba Sanstefanskog ugovora - trijumfa ruske politike i panslavizma na Balkanu i eklatantnog izraza ruske slavenofilske koncepcije rješavanja “Istočnog pitanja” nakon teškog osmanskog vojnog poraza, regulirano je izvjesnim uravnoteženjem interesa evropskih sila na Balkanu.⁶⁴ Berlinski kongres je bio klasični model diobe interesnih sfera. Osnažio je diplomatski modalitet sporazumijevanja velesila. U Berlinu je 1878. izvršena do tada najveća dioba teritorija Osmanskog carstva. Nekada jedinstveni geografski region Rumelije ili “osmanske Evrope” podijeljen je krajem XIX i početkom XX stoljeća na nekoliko sitnih, međusobno nepovjerljivih država. Etnička i vjerska

61 M. de Clerval, Putovanje u Bosnu 1855, *Forum Bosnae*, br. 5, Sarajevo 1999, 321.

62 Tokom Krimskog rata (1854-1856), kao i nakon njegovog okončanja, trajao je 1859-1862. veliki talas iseljavanja Tatara sa Krima u Osmansko carstvo. Porta je 1857. izdala zakon koji je porodicama muhadžira obećavao zemlju, oslobađanje od poreza i služenje vojnog roka od šest do dvanaest godina, u ovisnosti od mjesta naseljavanja. U periodu 1855-1862. emigriralo je oko 240.000 Tatara. Porta je 1859. u okviru Ministarstva trgovine osnovala posebno odjeljenje – Komisiju za muhadžire sa zadatkom da se stara o naseljavanju Tatara. Veći migracioni procesi su šezdesetih godina nastavljeni naseljavanjem Čerkeza protjeranih sa Kavkaza, kao i nešto kasnije, muslimana sa Balkana. Muslimani iz izgubljenih osmanskih provincija 1877-1878. masovno su se kretali prema centru osmanske države “čija je privlačnost i važnost rasla u proporciji sa slabošću periferije” sljedeći “nepoznatim odredbama sudbine”. To je pred Portu, koja je na finansijskom planu već bila na izdisaju, postavilo krupan problem njihovog prihvatanja – opšir. M. Jagodić, *Naseljavanje Kneževine Srbije 1861-1880*, Beograd 2004, 32-35; opšir. S. Bandžović, Muhadžirski pokreti u spisima i svjedočenjima savremenika tokom XIX i XX stoljeća, *Zbornik Sjenice*, br. 14, Sjenica 2003, 21-53.

63 V. Čorović, Stvaranje nezavisnih država na Balkanu, u: *Knjiga o Balkanu*, I, Beograd 1936, 209; M. Ekmečić, Spoljni faktor u procesu sazrijevanja balkanskih revolucija 1849-1878. godine, *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 3, Beograd 1964, 35.

64 M. Imamović, Berlinski kongres i južnoslavenski prostor, *Pregled*, br. 10-11, Sarajevo 1978, 1191; A. Mitrović, Značaj Istočne krize 1875-1878. za istoriju balkanskih naroda, *Marksistička misao*, br. 3, Beograd 1978, 138; M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999, 291; M. Ekmečić, Karakteristike Berlinskog kongresa 1878. godine, *Prilozi*, br. 18, Sarajevo 1981, 96-97; Isti, *Ogledi iz istorije*, Beograd 2002, 402; N. Randelović, Istočno pitanje i njegove refleksije na državno-pravne procese na Balkanu, *Zbornik radova Pravnog fakulteta*, br. 3-4, Split 2006, 474-476; I. Šabotić, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu (1839-1878)*, Tuzla 2013, 238.

homogeniziranost postosmanskih, nemuslimanskih država, postignuta je putem znatnog progona raznorodnog muslimanskog stanovništva. Berlinski kongres je “pomogao” da se kodificira i primjeni princip “monoetničkog” suvereniteta i etniciteta u svojoj nakani da kreira homogenu nacionalne države. Novi principi etničkog suvereniteta i uspostave nacionalnih država imali su za rezultat “novu cjelovitu strategiju etničkog i religijskog čišćenja”. To je imalo dugoročno tragične posljedice.⁶⁵ Nakon 1878. ono što je još preostalo od osmanske Evrope bila je “traka zemlje”, rastegnuta od Jadranskog do Crnog mora, izazovna za nova osvajanja i komadanja od ratobornih susjednih država. U namjeri da dokažu svoje zahtjeve, balkanske države su od “Istočnog pitanja” napravile demografski problem. Nacionalizam je “dokidao šanse različitih nacionalnosti da ikada žive mirno u jednoj državi”. Balkanske nacije formirane su u procesu razaranja osmanskog političkog poretka, njegovog socijalnog i kulturnog nasljeđa, pri čemu je svakako bio primaran “populacijski aspekt”, nepoznat zapadnoevropskom modernom iskustvu. Ta specifičnost jugoistočne Evrope sastojala se u nemogućnosti nacionalne integracije onih dijelova stanovništva koje se identificiralo i bilo identificirano sa osmanskim režimom zbog vjerske pripadnosti. Mnogi vršitelji procjena balkanskog stanovništva i učesnici u “ratu statistika”, bili su inficirani rasizmom. Evropski proračuni o stanovništvu “osmanske Evrope” su nebitni kao procjena broja stanovnika. To je “djelimično posljedica predrasuda koje su Evropljani unijeli u svoje analize”. Oni nisu konzultirali primarne populacione izvore osmanske Evrope - osmansku državnu statistiku, ne uvažavajući temeljni princip demografije - da samo oni koji broje stanovništvo mogu stvarno znati stvarne podatke. Osmanlije su jedini popisivali stanovništvo Carstva. Religija je u osmanskoj državi bile stvar samoidentifikacije, a ona jedini stvarni kriterij za “narodnost”.⁶⁶ Balkanski nacionalisti bili su nerijetko klasični rasisti, uvjereni da su “narod” ili “nacija” određeni krvlju ili narodnim obilježjima duše. Svako je pretpostavljao da je stanovništvo “osmanske Evrope”, uprkos “zaštitnim bojama” baš njegove nacionalnosti. Rasistička vjerovanja su porazna za računanje stanovništva.⁶⁷ Za razliku od evropskih hrišćanskih apologeta Osmanlije nisu koristile “rasne” kriterije u popisima stanovništva.

65 F. Karčić, *Kroz prizmu historije*, 12-13. Prestanak osmanske vlasti u Jugoistočnoj Evropi, prema Karčiću, zapravo je serija krvavih sukoba, masovnog stradanja i korjenitih promjena društvene strukture na području ovog regiona: “Muslimansko stanovništvo jugoistočne Evrope, koje je početkom 19. vijeka na prostoru od Jadrana do Crnog mora činilo većinu stotinu godina kasnije svedeno je na zanemarivu manjinu”.

66 J. McCarthy, Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva, u: *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX vijeku*, Sarajevo 2014, 37.

67 J. McCarthy zapaža: “Kada branilac jedne ili druge balkanske nacije procjenjuje broj pripadnika “svoje nacije” on u to često uključuje sve one koji posjeduju zahtjevani tip duše. Na to nema uticaja činjenica da te osobe ne govore njegov jezik, pripadaju drugoj religiji ili su se čak zakleli da se bore protiv njega i njegovih istonarodnika do smrti. Oni su Bugari (ili Grci ili Srbi) voljeli to ili ne. Prirodni zaključak je bio da svi ti ljudi pripadaju istoj državi u kojoj se nalaze njihova rasna braća” – prema: J. McCarthy, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva*, 31-32.

U izvorima XIX stoljeća odnos između novostvorenih balkanskih država i muslimana je loše ili jednostrano dokumentiran. U dokumentaciji žurnalističkog tipa dominirao je negativan stereotip o muslimanima, a ona je prećutkiivala nasilja nad muslimanima koja su pratila eksploziju i tok borbe za neovisnost.⁶⁸ Niko se nije previše brinuo u Evropi zbog sudbine muslimana sa Balkana. Na evropsku naklonost nisu mogli računati iz jednostavnog razloga: nisu bili hrišćani. Sve žrtve nisu bile jednake u svojim stradanjima. O onima koje su doživljene kao zlo nije se mislilo, niti govorilo.⁶⁹ Iako je zapadni svijet dugo pokazivao brigu za položaj hrišćana u Osmanskom carstvu, samo se neznatan dio interesirao za fatum balkanskih muslimana. Zbog te nebrige, jedna od najvećih demografskih katastrofa nikada nije otkrivena. Bilo je jednostavnije napisati da je “tursko stanovništvo složilo svoje šatore, kao što to rade Arapi i jednako tiho otišlo”. Brojni historičari i sami pod psihozom ustaljenih matrica o višestoljetnom mraku pod Osmanlijama, “borbe krsta protiv nekrsta”, kao i politike neprevaziđenog nacionalizma, tumačili su i opravdavali proces nestanka muslimana kao potpuno logičnu pojavu. Takvi naučnici su, zamjenjući uloge žrtve i počinioca, uz pružanje implicitnog opravdavanja za sve što je snašlo muslimane, doprinosili delegitimiziranju i same egzistencije muslimana kao zajednice, te ih dehumanizirajući, delegitimirali, također, kao ljudska bića. Antimuslimanske tendencije su dio “svih modernih ideologija”. Politika i ideologija nemaju običaj da stvarnost predstavljaju “onakvom kakva ona uistinu ili približno jeste, već onakvom kakva njima odgovara i kakva bi željeli da bude”. Tzv. “poštena” nacionalna historija pretpostavlja sposobnost da se “zaboravi” sve što joj ne ide u prilog. Suština morala je u njegovoj univerzalnosti. Problematično je interesno uvažavanje argumenata samo jedne strane, ignoriranje suprotnih tumačenja. Ideja o jednoj istini osnova je autoritarnog mišljenja i totalitarizma.⁷⁰

Tradicionalna historija Balkana je, u osnovi, historija osmanskih manjina data izvan njihovog konteksta, koga čini zapravo većinsko muslimansko stanovništvo tokom osmanske uprave.⁷¹ Postosmanski odnos prema muslimanima isključivao je toleranciju i ravnopravnost. Violentni nacionalizam “većine” suprotstavljao se svakom drugom političkom ili etničko-nacionalnom modelu unutar novonastalih balkanskih država koji bi mogao ugroziti njegovu ekskluzivnost i potpunu posesivnost. Ratovi u kojem “oslobođenje” jednog naroda rezultira eliminiranjem drugih naroda ne mogu imati oslobodilački smisao, pored svih mitoloških magli i “pobjedničkih istina” koje prenebregavaju činjenice,

68 M. Dogo, Balkanske nacionalne države i pitanje muslimana, *Godišnjak za društvenu istoriju*, br. 3, Beograd 1995, 353-362.

69 Upor. B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako: Prilozi za etnologiju Balkana*, 316; S. Pavlović, *Istorija Balkana*, 495.

70 D. Stojanović, Istoričari nisu sudije, *Helsinška povelja*, br. 89-90, Beograd, novembar-decembar 2005, 28-29; L. Perović, Jedna prevratnička knjiga, *Helsinška povelja*, br. 95-96, Beograd, maj-juni 2006, 42.

71 F. Karčić, Neispričana priča: smrt i progonstvo osmanlijskih muslimana, *Preporod*, br. 18/715, Sarajevo, 15. septembar 2001.

odbacujući sve ono što može narušiti idealiziranu sliku prošlosti, kojoj se teži osigurati, u ime “viših ciljeva” stvarnosti, neophodni legitimitet. Treba se suočiti sa kazivanjima žrtve, bez obzira na onu Lisandrovu mudroslu da u raspravi oko mēda najispravnije prosuđuje onaj u čijim je rukama mač. Trijumf pobjede rađa samozadovoljstvo. Historiju pišu pobjednici ali dublje razumjevanje, iznosi Mirjana Gross, “nude poraženi”. Kod izvršitelja progona postoji potreba da to nedjelo svedu u “podnošljive” numeričke granice. Kulture poricanja podstiču društveno žmurenje, neistraživanje zločina i njihovo normaliziranje. Fenomen uništavanja nasljeđa drugih naroda ili vjera pokopan je negdje u “dubinama historije i ljudske psihe”, govori ne samo o nesigurnosti onog ko uništava, već i o “njegovoj patologiji, njegovoj dementnoj potrebi da uništi sve oko sebe”. Oko 1,5 miliona evidentiranih muhadžira 1878-1918. napustilo je Balkan, ne uzimajući u obzir znatan broj onih koji su ilegalno prešli osmanske granice. Psihološke traume ratova bile su na preostaloj osmanskoj teritoriji dugotrajne, nosile su ih posebno muhadžiri. Evropske sile su se formalno užasavale zločina nad muslimanima, ali su redovno legalizirale teritorijalna osvajanja i rezultate etničkih i vjerskih progona. Muslimanskim narodima na Balkanu nisu otvorile mogućnost države, već samo vjerske opstojnosti.⁷² Njihovi zahtjevi za samoodređenjem dočekivani su sa rezervom. Milorad Ekmečić navodi kako je “svetska nauka” davno izgradila stanovište da je do progona muslimana sa evropskog teritorija, u svim ratovima koje je Osmansko carstvo do 1878. gubilo, dolazilo zbog nepostojanja odredbe u međunarodnom pravu da se “muslimanska manjina u oslobođenom teritoriju” mora zaštititi.⁷³ Uspostavljeni sistem zaštite manjina bio je neprikladan, nije posjedovao nadzorne mehanizme za kontrolu primjene preuzetih obaveza. Međunarodna zaštita manjina do 1914. nije značila opštu ustanovu, već individualne slučajeve proistekle iz nastanka novih država, odnosno teritorijalnog prekomponiranja.⁷⁴

72 E. Karić, Bosanske muslimanske rasprave za i protiv obnove i reforme u XX stoljeću, *Beharistan*, br. 5-6, Sarajevo 2002, 162.

73 M. Ekmečić, Opažanje o Srbima u turskom časopisu “Perceptions” za februar 2000, *Radovi*, br. 3, Banja Luka 2000, 181. Bečki kongres 1815. je, po njegovom sudu, to pravdao “prirodom islamskih ratova”. Oni se po raznim odredbama ne završavaju mirom, nego samo primirjem. Svi zarobljenici, ukoliko kao muslimani žele ostati na “oslobođenoj strani” moraju promijeniti vjeru, kao i hrišćani na “turskoj strani”. Po “tradiciji koju je prekinuo tek Berlinski kongres” – piše 2004. ovaj historičar, “kad sultan gubi delove evropskog zemljišta, muslimanska manjina se međunarodno-pravno ne priznaje” – nav. prema: M. Ekmečić, Srpski narod u borbi za nezavisnu državu, *NIN*, br. 2772, spec. dodatak, Beograd, 12. februar 2004. Tumačeći “vođenje napora” srpske vlade 1877-1878. na novoosvojenim teritorijama “da pokrene muslimansko stanovništvo” Ekmečić navodi da je do 1878. vladalo pravilo u dotadašnjim ratovima da muslimani nemaju šta da čekaju, kad dođu vojske hrišćanskih država; opšir. M. Ekmečić, *Istoriografija “samo po ogrtaču”*, u: *Odgovor na knjigu Noela Malkolma: Kosovo. Kratka istorija*, Beograd 2000, 25. Miloš Jagodić piše da je na “emigraciju muslimana” 1878. “uticala i njihova želja da ne žive u hrišćanskim državama u kojima bi bili jednaki sa hrišćanima, ili da ne služe u vojskama, koje su se opet lako mogle da nađu u ratu protiv Turske” - prema: M. Jagodić, *Kolonizacioni procesi u evropskoj Turskoj 60-ih i 70-ih godina 19. veka i Kneževina Srbija*, u: *Империи, граници, политики (XIX–началото на XX век)*, София 2016, 85.

74 Upor. V. Degan, *Zaštita manjina na Balkanu putem međunarodnih ugovora*, *Pregled*, br. 10, Sarajevo, oktobar 1974, 1005-1009; M. Bartoš, *Međunarodno javno pravo*, I, Beograd 1954, 424-425;

Pitanja emigracije zajedničko je za sve muslimanske zajednice na periferiji muslimanskog svijeta u XIX stoljeću. Evropska kolonijalna ekspanzija unijela je novu dimenziju u odnos između islama i država za brojne muslimanske narode. Muslimani Balkana, Kavkaza, Libana, Indije, Nigerije i Transvala tražili su fetve o životu u nemuslimanskoj sredini.⁷⁵ Krajem XIX i početkom XX stoljeća, muslimani na Balkanu osjećali su se “ostavljenim i opkoljenim”. Termin “Evropa” ustaljuje se kod Bošnjaka nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878, kada je ova osmanska pokrajina iz okvira “osmanske Evrope”, prešla u kontekst “centralne Evrope”.⁷⁶ Ruski predstavnik je još na Berlinskom kongresu kazao da je austrougarski ulazak u Bosnu i Hercegovinu, na osnovu dobijenog mandata, zapravo «окупации без определения срока».⁷⁷ Kod Bošnjaka je, piše Muhsin Rizvić, period 1878-1882. bio “vrijeme muka”, kako tada oni nisu napisali neku risalu, knjigu koja je u Bosni i Hercegovini datirana za te četiri godine. Bilo je to doista “diskurs šutnje”, ili “diskurs šutnjom”, ma koliko to bilo protivrječno. Od 1882. islamsku diskurs se svodio kod niza autora na dilemu otići (hidžra) naspram diskursa ostati (vatan).⁷⁸ Razni oblici diskriminacije samo su pojačavali te dileme. Sve do 1901. u službenoj upotrebi za Bošnjake bili su nazivi “muhamedanac”, “muhamedovac”, odnosno “mohamedovac”. Tada je Zemaljska vlada naredila da u upotrebi za njih bude samo naziv “musliman”.⁷⁹ Proces moderniziranja i “evropeiziranja” Bosne i Hercegovine odvijao se pod snažnom dozom prisile. Ona je postala “bjelčev teret”. Austrougarski projekat modernizacije Bosne i Hercegovine zasnivao se na evropskoj kulturi i praksi, kao svom dominantnom referentnom okviru. Imao je niz sličnosti sa iskustvima drugih muslimanskih

M. Stojković, Istorijski razvoj zaštite manjina i savremena međunarodna aktuelnost manjinskog pitanja u balkanskim odnosima, u: *Položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji*, Beograd 1996, 552-553.

75 F. Karčić, *Šerijatsko pravo-reformizam i izazovi*, Hrestomatija tekstova i eseja, priređivač e-izdanja: bosnamuslimmedia.com, Sarajevo 2009, 129.

76 Упор. Е. К. Вяземская, П. А. Искендеров, А. В. Карасев, Босния и Герцеговина в 60–70-е годы XIX века, u: *История Балкан: Судьбоносное двадцатилетие (1856–1878 гг)*, Москва 2012, 191-192; F. Karčić, *Pravno-historijske studije*, Sarajevo 2016, 167.

77 Упор. Е. К. Вяземская, Босния и Герцеговина: их место и роль в европейских конфликтах начала XX века, u: *В “пороховом погребу Европы” 1878-1914*, Москва 2003, 322-359; Е. К. Вяземская - П. А. Искендеров-А. В. Карасев, Босния и Герцеговина в 60–70-е годы XIX века, u: *Судьбоносное двадцатилетие (1856–1878 гг)*, Москва 2012, 191-192.

78 E. Karić, Vidovi islamskog diskursa u Bosni i Hercegovini od druge polovine XIX stoljeća do danas – historijski pregled, u: *Islamski diskurs u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2011, 18.

79 O “nacionaliziranju” Muslimana: 101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana, prired. A. Isaković, Zagreb 1990, 282. Ruski diplomatski predstavnici su, također, uočili kako su nove okupacione vlasti nakon 1878. napravile niz grešaka prema muslimanima. To je bio prije svega razmještaj vojnika po kućama, pretvaranje džamija u magacine i njihovo sknavljenje unošenjem vina, alkoholnih pića i svinjetine, nepravilan razrez gradskih poreza, povremeno neprimjereno ponašanje oficira i činovnika prema pravima i ljudskom dostojanstvu, i konačno neuspješne mjere režima na sređivanju opšteg stanja u zemlji; opšir. I. Tepić, Uspostavljanje austrougarske okupacione vlasti u Bosni i Hercegovini u izvještajima ruskog konzulata u Sarajevu (1879-1880), *Prilozi*, br. 24, Sarajevo 1988, 125.

naroda pod kolonijalnom upravom: modernizacija je nastupila nakon vojnog osvajanja, okupaciona vlast je predstavljala svoj cilj kao “kulturnu misiju”, a opravdanje projekta je vršeno pozivanjem na teoriju “dvostrukog identiteta”, po kojoj kolonijalna vlast ima pravo da vršenje “kulturne misije” naplati korišćenjem privrednih resursa zemlje kojom upravlja.⁸⁰ Emigracija Bošnjaka u Osmansko carstvo, pa potom u Tursku, naročito u XIX i XX stoljeću kao sastavni dio dugotrajnog procesa širokog iseljavanja muslimana sa Balkana, čini masovni iseljenički pokret, izazvan neposrednim djelovanjem niza političkih, društvenih, ekonomskih i drugih relevantnih činilaca.⁸¹ Iseljenički pokreti sa prostora Balkana ka anadolskim i drugim, dalekim krajevima umogome su izmijenili njegovu etničku i vjersku sliku. Iseljavanjima se gubio i znatan dio naroda slavenskog porijekla koji se u osmansko-turskim predjelima, u promijenjenim okolnostima življenja dugo prilagođavao novim uvjetima života, svrstavajući se u kategoriju “izmještenog naroda”, čuvajući predanja o svom porijeklu i zavičaju. Sa kolonama iseljenika odlazili su i brojni učeni i obrazovani ljudi, a sa njima i dio historije koji se ne može uprošćeno interpretirati. Književnost je znala zato i ovdje zauzeti mjesto historijske nauke.⁸² Kad književnost ne bi pružala svjedočanstvo o “visovima i ponorima ljudskog postojanja, ljudske psihe, smrt jednog deteta bila bi ravna smrti jedne ovce” (D. Kiš). Seobe u Osmansko carstvo gutale su cijele porodice. Nakon 1878. muhadžiri su dobili pravo da se naseljavaju po urbanim osmanskim zonama. Od tada oko centralnih anadolskih gradova, izrastaju kvartovi muhadžira koji su se razlikovali po planu i tipu naseobina. Takav je i slučaj bosanskog kvarta u Ankari, ili nekoliko kvartova u Čorumu, sagrađenih 1881-1892. godine. Muhadžiri sa Balkana donosili su sa sobom znanje, a ponegdje i kapital. Njihov doprinos je značajan i na intelektualnom planu.⁸³ Bosanskohercegovački muhadžiri su se rasuli preko Sandžaka, albanskih krajeva i Epira, sve do Janjine, kao i po rumelijskim oblastima. Prve naseobine Bošnjaka u Anadoliji nastale su nakon 1878, na području od Smirne do Eski-Šehera, oko Burse, Jenišehera, u okolini Ankare, te u samom Istanbulu, Karamurselu, Inegolu, Bigi, Afium-Karahisar, Ismidu, Hamdiji. Manji broj Bošnjaka se nastanio i u arapskim provincijama Osmanskog carstva. Neki su došli u Palestinu i naselili se u Kajzeriju, u blizini Haife, na palestinskoj obali Sredozemnog mora. Jedna grupa se naselila u Janunu, blizu Nablusa. Dio muhadžira, zaustavio se na prostoru današnje Albanije, u blizini Drača, u gradiću Šijak, u selima Borak i

80 F. Karčić, Islamski reformizam u Bosni i Hercegovini u 20. stoljeću, *Ljudska prava*, br. 3-4, Sarajevo 2003, 119.

81 Dolazak Austro-Ugarske u Bosnu i Hercegovinu je za većinu Bošnjaka, u ekonomskom, političkom, vjerskom i kulturnom pogledu bio civilizacijski šok, pod čijim su se dojmom mnogi odlučili na seobu. Masovno iseljavanje trajalo je, u nekoliko valova, sve do 1912. godine. Po podacima nove uprave iz Bosne i Hercegovine iselilo se 63.000 Bošnjaka, dok više naučnika navodi da se iselilo između 140.000 i 180.000 Bošnjaka.

82 Književnik Husein Bašić u romanu *Crnoturci* navodi: “Pitali gavrana ima li šta crnje od njega. A on im odgovorio: Srce muhadžersko je crnje od mene” – prema: H. Bašić, *Crnoturci*, Podgorica 1996, 15.

83 F. Žoržon, *Poslednji trzaji (1878-1908)*, u: *Istorija Osmanskog carstva*, Beograd 2002, 657-658.

Kodžoe, u okolini Muzičeja.⁸⁴ Bošnjački muhadžiri su se u novim sredinama susreli sa brojnim problemima. Prelazak iz jednog u drugi svijet je golemo iskušenje, sa dubokim i traumatičnim posljedicama.⁸⁵ U bespućima Anadolije “mnogi su umirali, a oni koji su ostali u životu, sačuvali su svoj jezik i svoje običaje; mislima vazda živjeli sa svojim rodnim krajem”.⁸⁶ Vlast u Bosni i Hercegovini je isticala da je pokret iseljavanja nastao “manje iz ekonomskih uzroka, već više agitacijom i rasprostirao se povremeno kao zaraza”. Kadira Beširević iz Cazinske krajine koja se iselila 1906, govorila je da je kao dijete čula da je od sultana stigao ferman sa pozivom “ko je moj, nek ide meni”.⁸⁷ Suočavanje sa grubom realnošću i novim svijetom je razbijalo iluzije, nadanja i snove. Posebno su loše prihvatani oni bez znanja turskog jezika.⁸⁸ Jovan Cvijić 1910. piše: “Pričali su mi bosanski muhadžiri,

84 Dosadašnja historiografija je mahom bila upućena na uzroke iseljavanja Bošnjaka nakon 1878. godine, dajući pritom tek, određene naznake o položaju muhadžira u njihovim novim sredinama življenja, odnosu osmanskih vlasti i domicilnog stanovništva. Historiografija je malo dotakla sudbinu bosanskohercegovačkih muhadžira van Bosne i Hercegovine, njihova stradanja, nova iseljavanja i pomjeranja tokom balkanskih i svjetskih i drugih ratova.

85 Zemaljska vlada je početkom 1902. uputila dopis svim kotarskim uredima da saslušaju povratnike o razlozima njihovog povratka u Bosnu i Hercegovinu i da joj dostavljaju zapisnike sa tih saslušanja. Povratnici su većinom izjavljivali da im u Maloj Aziji nije odgovarala klima – “hava”, da su dobijali nepodnu zemlju, male i neuslovne kuće, kako su morali mnogo raditi za male dnevnice, da su za povratak dobijali određenu novčanu pomoć od austrougarskih konzulata u Istanbulu, Izmiru, Skoplju, Nišu i Beogradu. Neki su se i pješice vratili u Bosnu. Veliki dio bošnjačkih muhadžira, naseljen po osmanskim balkanskim provincijama, nakon 1912. bio je prisiljen da ih napusti i povuče se dublje u unutrašnjost onoga što je preostalo od Osmanskog carstva. Manji se dio vratio u Bosnu i Hercegovinu – vidi: M. Kujović, O bosanskim muhadžirima, povratnicima iz Turske u vrijeme austrougarske uprave, *Gračanički glasnik*, br. 22, Gračanica 2006, 73. U Arhivu Bosne i Hercegovine, u fondu Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu nalazi se 296 takvih zapisnika u posebnoj fascikli pod naslovom “Saslušanje iseljenika u Turskoj”.

86 Jahja efendija Musić - plavski muftija i kadija Gusinjskog okruga, *Glasnik Rijaset IVZ u SFRJ*, Sarajevo 1980, 321.

87 S. Bandžović, Ekonomsko-demografska obilježja Cazinske krajine između dva svjetska rata, *Prilozi*, br. 27, Sarajevo 1991, 112. O svom putovanju kroz Bosnu u doba grčko-osmanskog rata 1897. Stjepan Radić je docnije iznio svoje utiske u raspravi *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu* (1908): “Da vam je onda bilo doći u koju tursku kavanu, ili još bolje negdje u prikrajku stati, vidjeli biste kako naši “Turci” požudno slušaju sve vijesti o ratu, kako im oči plamte i govore: “E, da je nama sada tamo biti i za cara krv svoju proliti” – nav. prema: M. Hadžijahić, *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana*, Sarajevo 1991, 98; O “nacionaliziranju” Muslimana: 101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana, 31.

88 Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, Sarajevo 1998, 30. Iz Sivri Hisara stizalo je pismo u Bosnu: “Ja sam živ, hvala Bogu, samo mi je od dana do dana teže i nikad se čovjek ovdje obiknut ne može. Niko ne radi ništa već ako ima Bošnjak jednu žutu međžidiju ili dvije, pa ide na selo da kupi šta, neće ga ubiti već mu uzmu ovo para pa kažu: hajde sad kajmakamu pa tuži. Tako mi Boga, ne more se živiti! Turkuše gledaju na nas ko na krmke. No ima dana kada više ne plaćem nego štim. Nemam pasoša da bježim, niti imam jedne krajcare. Ovo malo ti namrčih, više ne smijem... Sarajlje su u Sivri Hisaru, vilajet Angora, pate se i plaču”. Jedan muhadžir je pisao iz Adapazara: “Svi se kajemo i plaćemo. Turkuše nas ne trpe, pa kako s njima ne more biti sloge i mira, jer su to ljudi zadrtri i kavgađžije, to ima nas Bošnjaka zbog svađe i tučnjave uvijek na sudu, a nažalost i zbog krađa, jer će čovjek sagnuti za tuđim malom, kad ga glad na zlo natjera”. Iz Ankare je neki muhadžir pisao: “Rado bi se vratili svi naši muhadžiri, ali nam ne daju ovamošnje vlasti, a i nemamo sa čim. Turkuše spram Bošnjaka su gore nego se zamisliti more”; opšir. S. Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo 2006, 614-616.

koji su kao mladići pošli u Malu Aziju i onamo naučili turski kao što prost čovek, koji se potuca po Austriji ili Nemačkoj nauči nemački, da svaki Osmanlija pozna od prve reči da su stranci i da se s njima kao sa strancima ponaša... Jedno veče sam se sastao radi razgovora sa važnijim bosanskim muhadžirima iz Bruse. Bilo je teško gledati te opale i oronule ljude, mahom predstavnike nekoliko najpoznatijih i najsilnijih bosanskih porodica. Svi su se samo tužili i kajali, što su napustili svoju zemlju, ali su se time branili što se pod “Švabom” nije moglo izdržati”.⁸⁹ Obilazeći 1910. iseljenike u Osmanskom carstvu, J. Cvijić je zapisao da je, po njihovom dolasku u malarične i močvarne krajeve, odmah pomrlo blizu jedne trećine, mahom djece, tumačeći to naglim prelaskom iz svježe i hladne Bosne u suhu Anadoliju. Oni, pak, naseljeni po sredinama koje su klimatski i morfološki bile slične starim krajevima, poput onih u Mramornom primorju (Karamursel, i okolna sela: Olukli, Karabunar, Hayriye, Insaniye i druga) gdje su došli hercegovački muhadžiri, brže su se, bez nekih poteškoća, prilagođavali. Cvijić je iznio i mišljenje da će i potomstvo iseljenika izumirati iz istih razloga. S. Smlatić je sedamdesetih godina XX stoljeća ustanovio da se ta “prognoza” nije ostvarila, da je natalitet doseljenika, naprotiv, stalno rastao.⁹⁰ Prvi doseljenici se nisu lako adaptirali “naročito starci koji nisu mogli da nauče turski i koji vazda osjećaju da ih ovdje smatraju kao strance”.⁹¹

Oni muslimani koji su živjeli na periferiji Carstva, suočeni sa prijetnjama svom opstanku i materijalnoj sigurnosti, tražili su spas idući ka centralnim, sigurnijim dijelovima države. Za muslimane na Balkanu, kao najbrojnije stanovništvo, uprkos činjenici da je većina njih živjela na granici islamskog svijeta,

89 J. Cvijić, *Govori i članci, Sabrana dela*, knj. III, Beograd 1987, 200-201. Sarajevski list “Gajret”, nastojeći da utiče da se zaustavi iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Bosne i Hercegovine, pisao je početkom februara 1910. da u tuđem, nepoznatom svijetu, “ne može biti sladak ni najljepši zalogaj, jer se on svaki čas zagorčuje i pretvara se i slatki šećer u grki pelen i čemer. Jer, šta je lakše nego biti ismijan i pogrđen kad se čovjek nađe u tuđem svijetu, među tuđim ljudima, koji imaju drukčije običaje i koji govore drugim, nepoznatim jezikom. Ništa nije lakše nego biti prezren, i odbačen među tuđim ljudima, koji ti ne razumiju jezika, kojim ih nastojiš umoliti, da ti dadu zarade, a svaki onaj nevoljnik koji mora pružiti ruku, da isprosi komad hljeba, gori je od najprezrenijeg skota u očima stranca i neznanca koji ga ljutito otjera i odgurne veleći: “Dosta mi je i naše sirotinje, nego mi se još dovlače kojekakvi probisvijeti iz tuđeg svijeta”, itd. Jest, na svome topragu, u svojoj rodnoj grudi, gdje se ljudi međusobno poznaju, može svaki naći nekoga koji ga razumije. Imaš kome da kažeš derte i čedere, imaš kome da se potužiš na nevolje i nedaće, imaš u kog i da uzajmiš u potrebi; imaš napokon u koga i da isprosiš u nevolji. Svijet te poznaje i razumije te, pa te neće odbiti ni odbaciti, a najmanje će te prezreti rezil učiniti. O, jest teško i nevoljno je tamo, gdje nema svoga brata ni bližnjega. Pa ipak ima naše braće, koja se odlučuju na taj sudbonosni korak, koji se zove hidžret, pa ipak imade našeg svijeta, koji napusti ovu zemlju, ovaj krvlju djedova naših natopljeni toprag, i ode u ledinu, tuđinu u daleki nepoznati svijet “gdje svoga nema i gdje brata nije”. Ipak ima naše jadne braće, koja pođu na taj sudbonosan put, na kojem im je sigurna propast... Prema tome naš iseljenik ne može da seobom popravi i poboljša svoje imovinsko stanje, pa je prema tome lakomost onih naših ljudi, koji čuju za kojekakve “dunume zemlje, volove i lire”, što car daje muhadžirima, glupa, pa ne bi trebalo niko da se na takve glase polakomi”.

90 S. Smlatić, *Iseljavanje jugoslovenskih Muslimana u Tursku i njihovo prilagođavanje novoj sredini*, rukopis, 8.

91 G. Gravier, *Emigracija Muslimana iz Bosne i Hercegovine, Pregled*, god. I, br. 7-8, Sarajevo 1911, 477.

suočena sa neprijateljskim odnosom hrišćanskog svijeta, islam je ostao apolitičan sve dok nisu desetkovani. Njihova pasivna kulturno-vjerska svijest mogla se lako preobratiti u impulsivni muslimanski identitet kada su to okolnosti zahtijevale. Međutim, sve do pojave migracije, islamski identitet ovih muslimana održavao se mahom u nepolitičkim obredima i društvenoj praksi. Migranti su krajnje raznoliki u pogledu društvenog, etno-lingvističkog i historijskog porijekla. Kemal Karpat smatra da su se oni u mjestu svoga porijekla identificirali s islamom u smislu društvenog ponašanja i rituala više nego u smislu političkog sistema. Prije seoba u srce Carstva, većina tih muslimana se poistovjećivala sa svojim plemenom ili etničkom grupom, dok je islam u principu osiguravao pravilo društvenog ponašanja i sekundarni izvor identiteta. Proces seoba je promijenio ovaj relativno pasivni grupni muslimanski identitet u intezivniju političku svijest, šireći njen geografski i ideološki okvir. On je izmijenio izvorni grupni muslimanski identitet migranata i pomogao da se politizira identitetom muslimana u krajevima u koje su došli.⁹²

Erik Hobsbaum period od 1875. do 1914. naziva “dobom imperija”. XX stoljeće je, pored dostignuća koja se neosporno mogu označiti kao napredak, bilo obilježeno teškim vraćanjima u nečovještvo, surovost, ponižavanje i neslobodu. Nečovještvo nije bilo prosta regresija u primitivnija doba, već je ono ispoljavalo i osobine ranije nepoznate po kvalitetu ili intenzitetu. Zlo se poduzimalo i primjenjivalo sistemski i u odnosu na veliki broj ljudi.⁹³ Ključni događaji koji su prethodili izbijanju “Velikog rata” 1914. bili su “Marokanska kriza” 1911. i sukob Njemačke i Francuske, napad Italije na osmanske trupe u Libiji iste godine, te balkanski ratovi. Operacija Italije u Libiji 1911. bila je neisprovocirani napad na dio osmanskog posjeda, prvi rat u kome se pribjegli bombardiranju iz vazduha. Miroslav Spalajković, tada visoki zvaničnik Ministarstva spoljnih poslova Srbije, kazao je docnije da je italijanskim napadom na Tripoli započeo proces koji je doveo do rata na Balkanu: “svi događaji koji su usledili bili su samo evolucija te prve agresije”.⁹⁴ Na putu proširenja Srbije prema “istorijskom jezgru” nije stajala, pak, samo sultanova vlast, nego i pretenzije Bugara i Grka u Makedoniji, kao i državotvorne ambicije Albanaca.⁹⁵ Beograd je, veli Kristofer Klark (Christopher Clark), imao *carte blanche* za rat sa Osmanskim carstvom, a Balkan ulogu “bacača

92 Seobe i okolnosti koje su ih proizvele bile su katalizator promjene vjerskog i kulturnog identiteta migranata u novi dinamični politički identitet, povezan s novim konceptom muslimanske teritorijalne države. One su potakle izmjene u društvenoj strukturi, demografiji, oblicima naselja i zemljovlasničkom sistemu Carstva – prema: K. Karpat, Hidžret iz Rusije i sa Balkana: proces samodefiniranja u kasnoj osmanlijskoj državi, u: *Muslimani Balkana: “Istočno pitanje” u XX. vijeku*, 76-77.

93 V. Dimitrijević, *Strahovlada: ogled o ljudskim pravima i državnom teroru*, Beograd 2016, 15-20.

94 Rat su pratili jezivi izvještaji o zločinima italijanske vojske nad arapskim stanovništvom. Italijani su godinama “pacificirali” libijsko zaljeđe - vidi: K. Klark, *Mesečari: kako je Evropa krenula u rat 1914*, 212-216.

95 L. Perović, Srbi i Srbija u novovekovnoj istoriji: iskustvo sa drugim narodima, u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Beograd 2017, 222.

vatre”.⁹⁶ Sa balkanskim ratovima 1912-1913. okončan je proces eliminiranja osmanske uprave na većem dijelu Balkana, započeo 1877-1878, transformirajući pritom muslimane od brojčano dominantnog faktora u pasiviziranu manjinu nad kojom će prijeteći stajati nekadašnji sultanovi hrišćanski podanici.⁹⁷ Balkanski ratovi označili su kraj Osmanskog carstva u Evropi.⁹⁸ Problem za balkanske države – pobjednice u tim ratovima je bio taj što su njihovi narodi bili u manjini u “osmanskoj Evropi”, gdje su muslimani činili 51% stanovništva. Balkanski saveznici su smatrali da će muslimanska većina stalno biti prijetnja za vladavinu manjine. Rješenje je bilo iseljenje i pogrom muslimana. Tokom 1912-1913. došlo je do prvih etničkih čišćenja velikog stila u evropskoj historiji XX stoljeća. Šok zbog tih zločina je utoliko veći što su se zbili samo pet godina nakon usvajanja Haške ratne konvencije 1907. godine.⁹⁹ Promjena etničke kompozicije nije se

96 Ratove koje je Srbija pvela 1912-1913. srpske socijaldemokrate su ocijenile kao osvajačke i okupatorske. Dimitrije Tucović je govorio: “Ako bi se Makedonija prisajedinila Bugarskoj, onda bi na svakog jednog Bugarina, koji je bio oslobođen, dolazilo po jedan ili više zarobljenih Srba, Grka, Rumuna, Turaka itd. Ako bi se stara Srbija pridružila Srbiji, onda bi opet na jednoga slobodnoga Srbina dolazilo po dva porobljena Arnautina, Turčina itd. Mi hoćemo slobodu svoga naroda ne uništavajući slobodu drugih”- prema: D. Stojković, Antiratne i mirovne ideje u istoriji Srbije i antiratni pokreti do 2000. godine, *Republika*, br. 492-493, Beograd, 1-31. januar 2011.

97 Muslimani su nakon ratova 1912-1913. bili neosporni gubitnici u formiranju novih državnih granica. Njihova prava su potpuno zanemarivana, za njih nije važio princip samoodređenja. Balkan je, po nekim stranim istraživačima, nakon izuzimanja od osmanske uprave, postao simbol žalosne sudbine muslimana u Evropi. Fanatične akcije deosmanizacije bile su posebice uspješne u materijalnoj, vidljivoj i javnoj sferi. Najdrastičnije, tektonske promjene su izvršene u općoj fizionomiji gradova, arhitekturi, odijevanju. Od 1.445.179 muslimana koji nisu više živjeli u osvojenom području osmanske Evrope, njih 413.992 se, navodi Justin McCarthy, iselilo u Tursku u toku i nakon balkanskih ratova. Između 1921. i 1926. u Tursku je došlo 398.849 muslimana, većinom kao dio razmjene stanovništva. Od muslimanskog stanovništva iz 1911. ostalo je 1923. svega 38 odsto – vidi: J. McCarthy, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva*, 52-53.

98 Sakib Korkut je 1913, na rezolucije studenata Bošnjaka na Zapadu, na njihov stav “da sa neuspjehom Turske carevine u Balkanskom ratu, nije spojen neuspjeh islama, a pogotovo ne bosansko-hercegovačkih muslimana”, kao i da “muslimanska akademska omladina drži da nade i ideali bosansko-hercegovačkih muslimana ne smiju biti izvan granica njihova naroda”, odgovarao: “Gornji citati ne znače ni više ni manje, nego li ‘mudru’ pouku da naš millet treba da napusti vezu sa hilafet islamijom, i poprimivši ideal nacionalizma svrati pogled samo na se i svoje saplemenike. Poraz, pa i (me’azellah) nosilice hilafeta, istrebljenje muslimana sa Balkanskog poluostrva, klanje islamske nejačadi, žena i staraca, pljačkanje njihova imetka i rušenje džamija, nasilno prekrštavanje i ostali belaji naše braće u Rumeliji – sve se to nas ne treba ticati, sve to treba da za nas budu trice i kućine – i tako rezonuju naši omladinci, naša samozvana “uzdanica” – dovoljno je i potrebno da pobjeđuju ‘junački’ balkanski “Slaveni”, sa krstom u jednoj, a glavnom u drugoj ruci... Držim da nam ni grčki patrijarh ne bi preporučio drukčijih osjećaja” – cit. prema: A. Hasanović, *Rasprave o vjerskom i nacionalnom identitetu u časopisima štampanim arabicom, Glasnik arhivá i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, XLII/2012, Sarajevo 2012, 223.

99 Cilj konvencije je bio da se svaka forma rata uklopi u neka pravila, pa je jasno povučena razlika između boraca i civila. Ta su pravila na Balkanu brzo prekršena – vidi: H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, 238-239; S kakvom se naivnošću evropska *belle epoque* suočila s ratnim zbivanjima na Balkanu ilustrira M. Todorova riječima Mary E. Durham, publicističke svjedokinje balkanskih ratova, kratko prije izbijanja “Velikog rata”: “Rat je nešto tako opsceno, tako obeščašćujuće, nešto što ne donosi ni iskre iskupljenja, da je gotovo nemoguće da ikada više izbije kakav rat u zapadnoj Evropi”.

mogla izvršiti drugačije no nasiljem, pa je tako sa balkanskim ratovima termin “čišćenje” ušao i u vojnu terminologiju, u kojoj je korišćen u više značenja. Iako sam izraz nije etniciziran tokom tih ratova, svakako jeste praksa čišćenja. Termin je kolokvijalno upotrebljavan da označi pacifikaciju osvojene teritorije i uklanjanje protivnika sa nje.¹⁰⁰ Balkanski ratovi su otkrili zapadnim kreatorima politike opasnosti koje su “nacionalne države predstavljale za manjinske skupine” (M. Mazower). U turskoj literaturi balkanski ratovi se percipiraju kao izraz nemoći oslabljenog Carstva da zaštiti svoju teritoriju i stanovništvo.¹⁰¹ U ljeto 1914. objavljen je Izvještaj Međunarodne komisije o istrazi uzroka i vođenju balkanskih ratova 1912-1913. (Carnegie Endowment for International Peace, *Report for the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Washington D. C. 1914). U njemu su predložena brojna kršenja međunarodnih konvencija i opisani mnogi zločini počinjeni za vrijeme tih ratova.¹⁰² Jedan od istraživača je tada rekao kako je “Balkan udaljeniji od Evrope, nego Evropa od Amerike”. Termin “balkanizacija”, označavao je, nakon 1912-1913, “ne samo usitnjavanje velikih i snažnih političkih jedinica, već je postao sinonim za povratak plemenskom, zaostalom, primitivnom i varvarskom”.¹⁰³ Vlade balkanskih država ostavljale su malo prostora za postojanje etničkih, jezičkih i vjerskih manjina.¹⁰⁴ Granice država nastalih na ruševinama Osmanskog carstva biće osporavane, dokazujući da njegova dioba nije samo po sebi vodila u mir i stabilnost.

100 Suprotstavljene vojske zauzimale su nove prostore, čije se stanovništvo nerijetko smatralo protivnikom, te je bilo izloženo različitim vidovima represije, koju su vršile vojne i političke vlasti, kao i različite paravojne formacije – prema: V. Petrović, Etnizacija čišćenja u reči i nedelu, *Hereticus*, br. 1, Beograd 2007, 20.

101 Docnije je Mustafa Kemal-paša (kasniji predsjednik Republike Turske – Mustaf Kemal Atatürk), u bici na Galipolju, u Prvom svjetskom ratu, u borbi za vis Čunuk bair aprila 1915, izdao naređenje vojnicima 57. regimente: „Ja očekujem da bi svaki od nas radije umro nego ponovio sramotnu priču iz balkanskih ratova- vidi: F. Karčić, Odjek balkanskih ratova u Bosni i Hercegovini: promjena paradigme bošnjačkog vođstva, u: *Zbornik radova sa Naučnog skupa Historija države i prava Bosne i Hercegovine: izazovi i perspektive: povodom 50 godina naučnog i publicističkog rada prof. dr. Mustafe Imamovića*, Tuzla 2017, 45.

102 Izbijanje Prvog svjetskog rata zasjenilo je ovaj izvještaj koji je mogao imati veliki uticaj na razvoj međunarodnog prava, posebno međunarodnog ratnog i humanitarnog prava - vidi: T. Ponoš, Povijesni i društveni kontekst u kojemu se počinju procesuirati ratni zločini, u: *Procesuiranje ratnih zločina - Jamstvo procesa suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj*, Zagreb 2014, 13-14; D. Stojanović, *Ulje na vodi: ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*, Beograd 2010, 264; P. Simić, Balkan i balkanizacija u XX i XXI veku: izveštaji Karnegijevih komisija za Balkan iz 1914. i 1996. godine, u: *Veliki rat - nedovršena prošlost*, Beograd 2016, 13-31.

103 “Balkanizam” je, shodno stereotipni matricama, postao “sinonim za nered, nasilje i nesreću”, a “balkanska krvoločnost... očekivani prirodni ishod ratničkog etosa, duboko ukorenjena u psihi balkanskog stanovništva” - upor. M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 15; 207; B. Buden, *Kaptolski kolodvor*, Beograd 2002, 188-190.

104 Opšir. B. Ortačovski, *Малцинства на Балканот*, Скопје 1998, 203; С. Киселиновски-И. Ставови-Кавка, *Малцинствата на Балканот (XX век)*, Скопје 2004, 67; K. Karpat, Građanska prava muslimana Balkana, u: *Muslimani Balkana: “Istočno pitanje” u XX vijeku*, Tuzla 2001, 117; Ž. Obradović, *Manjine na Balkanu*, Beograd 2002, 160-161; Isti, *Balkanski etnički mozaik: manjinsko pitanje na Balkanu*, Beograd 2014, 161-171.

Mentalitet “Istočnog pitanja” nastavio je, proširen, da živi i u XX stoljeću. Načini interpretacije historijskih događaja mogu da oblikuju viđenje aktuelnih društvenih dešavanja. Izmišljanja imaju vlastitu logiku, svoju dijalektiku rasta i opadanja.¹⁰⁵ Veliki rat (1914-1918) je do temelja uzdrmao i islamsku orijentalnu civilizaciju. Orijentalista Leon Kaetani (Caetani), upozoravao je 1919. o efektima tog rata: “Cio orijentalni svijet, od Kine do Mediterana, sada je u previranju. Svuda gori skrivena vatra antievropske mržnje. Nemiri u Maroku, bune u Egiptu, Arabiji i Libanu, predstavljaju različite manifestacije istog dubokog osjećanja i za cilj imaju pobunu orijentalnog svijeta protiv evropske civilizacije. Glavni razlog ovog upozorenja jeste saznanje da Antanta želi da razbije Osmansko carstvo dijeleći njegovu teritoriju svjetskim silama i ustupajući Palestinu Jevrejima”.¹⁰⁶ Osmanski muslimani su, do raspada Osmanskog carstva, sebe doživljavali samo kao muslimane. Tekin Alp (1883-1961) piše da su “osmanski Turci”, u godinama pred Prvi svjetski rat, vidjeli “sami sebe prosto kao muslimane i nikad nisu smatrali svoju naciju kao naciju sa posebnim postojanjem. Anadoljski seljaci su smatrali reč Turčin kao sinonim sa Kizilbaši, to jest kao pojam koji označava, ne naciju, već čoveka koji nosi crveni fes, tj. crvenoglavi”.¹⁰⁷ Po odlukama mirovne konferencije u Versaju poraženo Osmansko carstvo je bilo obavezno da preda ratnu flotu pobjednicima, odrekne se arapskih posjeda, svede svoju vojsku na 50.000 ljudi. Ovo carstvo je, gubljenjem arapskih provincija, suženo na manju teritoriju u Maloj Aziji, ali ni ona nije pošteđena dalje grabeži.¹⁰⁸ Saveznici su ponižavali Osmanlije, dozvoljavajući Grcima da okupiraju dijelove osmanske države, u naporu da uspostave Helensko carstvo u aleksandrovskom stilu.¹⁰⁹ Zapadne sile su se zanosile planovima o podjeli nafte i preostalim bogatstava Osmanskog carstva u stanju rasula, ne nadajući se njegovom većem otporu. Prema Egonu Heymanu, sve što je ostalo od tog carstva činilo je “tijelo bez udova”. Snage Antante, predvođene Britancima, su 1919. ušle su u središte osmanske države, sa ubjeđenjem u vjerodostojnost propagande da su muslimani pobili milione hrišćana bez ikakvog razloga. Po shvatanju okupacionih sila, muslimani su time izgubili pravo da upravljaju sami sobom, “čime se još

105 E. W. Said, *Orijentalizam: zapadnjačke predodžbe o Orijentu*, Sarajevo 1999, 83.

106 Prema: J. L. Esposito, *Islam i Zapad: sukob civilizacija?*, *Beharistan*, br. 3-4, Sarajevo 2001, 121.

107 M. Jevtić, *Islamsko-osmansko državno pravo u Srbiji*, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 120, Novi Sad 2006, 276. Miroljub Jevtić smatra da im je pojam “Turčin” bio poznat i oni su ga koristili: “Ali je on imao značenje koje nije imalo nikakvu vezu sa nacijom. Iz toga jasno vidimo koliko su oni koji govore turski kao maternji i koje mi nazivamo Turcima ustvari bili daleko od našeg uverenja da su oni sebe same Turcima smatrali. Oni to nisu bili iako su mogli biti jer im to ništa nije značilo. Za njih je islam bio sve” - prema: M. Jevtić, *Neosmanizam versus panislamizam*, *Politeia*, br. 2, Banjaluka 2011, 37. Đuro Bodrožić iznosi da su “Turci... izbegavali, nisu ni voleli da upotrebljavaju svoje etničko ime. Reč Turčin za njih je bio sinonim za anadoljskog seljaka” – vidi: Đ. V. Bodrožić, *Sociološko-pravne osnove srpskog identiteta*, rukopis doktorske disertacije, Pravni fakultet, Beograd 2012, 145.

108 Č. Popov, *Od Versaja do Danciga*, Beograd 1995, 139; M. Ekmečić, *Susret civilizacija i srpski odnos prema Evropi*, Novi Sad 1997, 105; S. Bandžović, *Bošnjaci i Turska: deosmanizacija Balkana i muhadžirski pokreti u XX stoljeću*, Sarajevo 2014, 143-150.

109 T. Rajs, *Orijentalista: rešavanje misterije jednog neobičnog i opasnog života*, Beograd 2006, 123.

jednom dokazala nadmoć zapadne civilizacije nad islamskom”. Nacionalne manjine su nastojale iskoristiti prisustvo okupacione vojske za svoje ciljeve, naročito Grci i Jermeni. Bio je to uvod u grčko-turski sukob i rat za nezavisnost nove turske države pod vođstvom Kemala Atatürka koji se suprotstavio diktatima Mirovne konferencije.¹¹⁰ U Atatürkovo armiji je bilo dosta muhadžira iz nekadašnjih osmanskih balkanskih provincija. Među njima je bilo i Bošnjaka. Znatan broj njih uspio je da ostvari i visoku vojnu i diplomatsku karijeru.¹¹¹ Atatürkova Turska, nastala na ruševinama Osmanskog carstva, nakon grčko-turskog rata, poučena iskustvom raspada višenacionalnih država, kakvo je bilo i Osmansko carstvo, uzela je za načelo stvaranje etnički homogene države. Ona je naslijedila vitalno jezgro osmanske države. Njena transformacija od monarhističkog režima u republiku bila je logični skor “međugre snaga koje su ranije transformisale samu tradicionalnu Osmanlijsku državu”.¹¹²

Međudržavna razmjena stanovništva je eufemizam za kolektivna protjerivanja ljudi koji su *de jure* i *de facto* postali stranci, uz licemjerna pravdanja unutarnjom stabilnošću, budućim prijateljskim odnosima, mirom u regionu. Države su smatrale da u skladu sa klasičnim međunarodnim pravom mogu odlučivati o sudbini svojih podanika. Brojne dramatične dionice novije balkanske historije bile su proizvod fatalnog “principa Lozane” iz 1923. - dogovorenih razmjena stanovništva, uobičajenih u međudržavnim sporazumima u prvim decenijama XX stoljeća. Princip iz Lozane legalizirao je, nakon grčko-turskog rata, praksu protjerivanja etničkih zajednica – Grka iz Turske, Turaka i “turaka” - drugih muslimana sa Balkana. On je, naime, utvrdio obaveznu razmjenu stanovništva

110 Č. Popov, *Od Versaja do Danciga*, 139; M. Teodosijević, *Mustafa Kemal Atatürk u jugoslovenskoj javnosti*, Beograd 1998, 57-58.

111 M. Pelesić, *Bošnjaci na svjetskim ratištima*, Sarajevo 1996, 75-76. General Rifat Matardžija, porijeklom iz Ljubinja u Hercegovini, bio je komandant jedinica turske armije u istočnoj Trakiji, te kasnije komandant žandarmerije. Učestvovao je 1923. kao vojni ekspert na konferenciji u Lozani. Asim Gunduz, porijeklom iz Tuzle, bio je armijski general, a Šukri Alibeg Fetahagić iz Trebinja, pukovnik, načelnik generalštabnog obavještajnog ureda. Jedan broj Bošnjaka bio je među oficirima i podoficirima u armiji i žandarmeriji, kao i u politici i diplomatiji. Mehmed Sulejmanpašić će navesti i visokog oficira i diplomatu Husrev-bega Stočevića Rizvanbegovića, diplomatu Uzeir Zekari-bega Hadži Aliagića, porijeklom iz Gradiške, koji je, između ostaloga, bio član turske mirovne delegacije u Lozani (1923). Diplomata Mehmed Munir-beg, porijeklom iz srednje Bosne, stručnjak za međunarodno pravo, obavljao je važnu stručnu ulogu tokom tursko-grčkih pregovora oko razmjene stanovništva. Bio je i stalni turski izaslanik kod Međunarodnog suda u Hagu. Značajno mjesto u društvenom životu Turske, između ostalih, imali su i gradonačelnik Ankare Abdulah Nevzad Muderizović-Kurić, Lutfi-beg Resulbegović, Murat-beg Tafro, Rušen Ešref-beg Smailkadić Vaizović – prema: *M. Sulejmanpašić, Hrvati muslimani u životu Turske republike*, <http://golgota.blogger.ba/arhiva/2008/05/24/1568974>.

112 Komadanje teritorija koje su naseljavali i pojava novog, užeg, definiranja identiteta naroda dovela je do diskontinuiteta i fragmentacije svijesti muslimana na Balkanu. Muslimani su se vidjeli samo kao pripadnici zasebnih vjersko-etničkih skupina, čija se historija nije doticala ostalih muslimana – vidi: F. Karčić, *Muslimani Balkana na pragu 21. vijeka*, *Znakovi vremena*, br. 9-10, Sarajevo 2000, 213; Isti, “Istočno pitanje”: paradigma za historiju muslimana Balkana u XX vijeku, u: *Muslimani Balkana: “Istočno pitanje” u XX vijeku*, 26-27.

od ukupno 1,3 miliona Grka i pola miliona Turaka. U Lozani su, velike sile, grčka i turska vlada dale u prvom članu sporazuma princip preventivne razmjene stanovništva: “Od 1. maja 1923. doći će do obavezne razmjene turskih građana grčke pravoslavne vjere koji žive na teritoriji Turske, i grčkih građana islamske vjeroispovijesti koji žive na teritoriji Grčke. Ove osobe se neće vratiti da žive u Turskoj, odnosno Grčkoj bez odobrenja Turske, odnosno Grčke vlade”. Ugovor se odnosio na sve Grke koji žive u Anadoliji i Trakiji, osim na stanovnike Istanbula prije 1918, te na sve Turke u Grčkoj sem žitelja zapadne Trakije, gdje je po turskim izvorima od 191.699 stanovnika bilo 129.120 Turaka. Razmjena stanovništva je započela još krajem rata kada je hiljade Grka prevezeno iz Izmiru u Grčku. Time je stanovništvo u obje države postalo etnički relativno homogeno. Primjenu ovog grčko-turskog ugovora nadzirale su velike sile, smatrajući ga svojim uspjehom. Etika prisilnog preseljavanja nije mnogo komentirana. U luke u Pireju i Solunu, na svim mogućim plovilima, pristizale su grčke izbjeglice.¹¹³ Desetine hiljada izbjeglica povijalo je leđa pod teretom svojih stvari ili vukući na rasklimatanim dvokolicama “ono što im je ostalo od života”.¹¹⁴ „Tourkosporoi“ govorilo je lokalno grčko stanovništvo za pristigle izbjeglice iz Anadolije. S druge strane Egejskog mora „yari gavur“ bio je pežorativni epitet za muslimane pristigle iz Grčke. Pogrdni nazivi „tourkosporoi“ („sjeme Turaka“) i „yari gavur“ („polunevjernik“), upućeni razmijenjenom stanovništvu od strane domicilnog stanovništva, samo su jedna od prizmi kroz koje se mogu promatrati mikroefekti ove razmjene stanovništva.¹¹⁵ Ova razmjena je katastrofalna na individualnoj osnovi, što će reći za oko dva miliona pojedinaca. S aspekta kreiranja nacionalnih država Turaka i Grka te stabilizacije međunarodnih odnosa u regiji promatrana je, barem od tadašnjih savremenika, kao pozitivan akt. Nešto što je, zaključuje Neven Anđelić, “sasvim sigurno jedno od najtežih kršenja osnovnih ljudskih prava tako je, mislilo se, donijelo mir i stabilnost u područje Egejskog mora”.¹¹⁶ Brojni Grci, pridošli 1923. iz osmanskih gradova, gledali sa visine na provincijalizam Grčke. Broj deportiranih muslimana iz Grčke kreće se između 348.000 i 475.000. Prije ove zamjene u Grčkoj je, po

113 “Na palubi je stajala gomila ljudi zbijenih kao sardine, koji su se grčili i meškoljili – slika i prilika prave ljudske bijede. Nije bilo mjesta gdje bi mogli odspavati i leći, nije bilo hrane, a nisu mogli ni otići do zahoda. Mnoge od tih ljudi koji su stajali na kiši i vjetru četiri dana natopila je kiša, šibao ih je i jesenski hladni vjetar, a ponekad ih je pržilo podnevno sunce. Na obalu su izašli u dronjcima, gladni, bolesni, puni parazita i upalih očiju dok se oko njih širio užasan miris ljudske prljavštine, a oni su saginjali glave u očaju” – tako je to stanje opisao Henry Morgenthau, američki predsjednik Komiteta za izbjeglice, gledajući kako sedam hiljada muškaraca, žena i djece izlazi na obalu s broda na koji je u normalnim prilikama moglo stati jedva dvije hiljade ljudi. Radilo se o grčkim izbjeglicama koje su početkom 1923. istovarivane poput stoke sa svih mogućih plovila u luke u Solunu i Pireju – prema: F. Škiljan, Međuratni period na Balkanu (1), *Novosti*, br. 464, Zagreb, 7. novembar 2008, <http://www.snv.hr/pdf/464.pdf>.

114 M. Gleni, *Balkan 1804-1999*, II, 91; opšir. C. Киселиновски, Лозанскиот мировен договор, неговата политичка суштина и задолжителна размена на населението меѓу Грција и Турција, *Гласник*, бр. 3, Скопје 1976, 57-66.

115 H. Karčić, Dva puta stranac, *Oslobođenje*, Sarajevo, 27. novembar 2010, 37.

116 N. Anđelić, *Kratka povijest ljudskih prava*, Sarajevo 2008, 91.

nekim podacima, bilo ukupno oko 650.000 muslimana, ili 13 odsto od 4.900.000 stanovnika koliko je ova država tada imala. Iz Grčke je u Tursku protjerano i oko 12.000 *denmi*, pripadnika tajne jevrejsko-muslimanske sekte, koja je, pod muslimanskim imenima i odjećom, živjela od XVII stoljeća, u raznim gradovima, naročito u Solunu. Iako su *denme* tvrdili da nisu Turci, grčka vlada je poricala njihov jevrejski identitet.¹¹⁷ Raspadom Osmanskog carstva trend demografske deosmanizacije uključuje se 1912-1923. u modernu problematiku manjina u cjelini, u kojima države, u tada još nestabiliziranom međunarodnom kontekstu, u manjinama uočavaju prijetnje za sigurnost, odnosno mogućnost da postanu taoci, ili istodobno oboje.¹¹⁸

Republika Turska nastala je nakon Prvog svjetskog rata, kao posljednja država na razvalinama Osmanskog carstva. Pod kraj 1922. ukinut je sultanat - posljednji sultan Mehmed VI otišao je iz Istanbula. Republika Turska proglašena je 1923, a halifat, u liku sultanovog rođaka Abdulmedžida II ukinut je 1924. godine. Prvi put u historiji islama religija je odvojena od države. Turci su, u poređenju sa Balkanom, bili posljednja grupa koja će razviti sopstveni, turski nacionalizam. Dolaskom Mustafa Kemala Atatürka na vlast nastupila je dinamična faza u razvitku Turske, etapa reformi, razvitka i ukidanja polukolonijalne ovisnosti. Vojno-birokratska elita pod njegovim vodstvom odlučila se za radikalni prekid sa osmanskim prošlošću i stvaranje modernih državnih struktura prema zapadnom uzoru. Kemalisti su za jedan od svojih prioriteta smatrali industrijalizaciju, istiskivanje stranog kapitala i ekonomsko osamostaljivanje zemlje, kao nadogradnju političkom osamostaljenju. Reforme koje su uslijedile definiraju se i kao sveobuhvatna politička, ekonomska, socijalna i kulturna transformacija zastarjelog osmanskog sistema u modernu proevropsku državu. Suština reformi može se sumirati u šest glavnih principa: republikanizam, populizam, sekularizam, reformizam, nacionalizam i etatizam. Cilj Atatürkove borbe bio je da Tursku uvede u društvo slobodnih i nezavisnih država i društvenih zajednica. Bilo je, u borbi za izgradnju novog identiteta, proklamirano odvajanje vjere o države i zabranjeno miješanje u državnu politiku.¹¹⁹ Atatürk se upustio u opsežan proces turciziranja, pozapadnjačivanja i sekularizacije, koji je preoblikovao jezik i historiju, religiju i politiku. Turci su, u poređenju sa Balkanom, posljednja zajednica koja će razviti

117 Tek je malom broju onih koji su se bavili uzgojem duhana dozvoljeno da ostanu. Kemalistička laicizacija Turske ubrzaće evoluciju *denmi*. Aktivno će učestvovati u obnovi zemlje i "nova Turska sigurno nije imala vatrenijih pristalica od njih" – vidi detaljnije: O. Zirojević, Pitanje islamizacije Jevreja, *Istorijski časopis*, knj. XLII-XLIII, Beograd 1995-1996, 60; İsta, Dönme, *Helsinška povelja*, br. 81-82, Beograd, mart-april 2005, 56-57.

118 M. Dogo, Muslimani kao etničke i verske manjine u jugoistočnoj Evropi između dva svetska rata, u: *Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, Beograd 1997, 455; opšir. S. Bandžović, Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana (1912-1941), *Prilozi*, br. 32, Sarajevo 2003, 179-229.

119 Upor. H. Somun, Bosanskohercegovačka dijaspora, *Forum Bosnae*, br. 6, Sarajevo 1999, 133; D. Kicikis, *Osmanlijsko Carstvo*, 120; Ž. Đurić-V. Ajzenhamer, Politički sistem Turske na razmeđu kemalizma i islamizma, *Srpska politička misao*, br. 4, Beograd 2011, 446; M. Bejzat, O Atatürkovom laicizmu i nacionalizmu, *Vakat*, br. 5, Skoplje, maj 1994; A. Dost, Komplikovana priča, *Glas islama*, br. 42, Novi Pazar 2000.

sopstveni nacionalizam. Jedna od najpopularnijih Ataturkovih parola: “Blago onom ko za sebe može reći da je Turčin” (“Ne mutlu Türküm diyene”) iz njegovog čuvenog govora (1927) u kojem je izložio svoj državni program pokazala je, istodobno ciljeve i probleme ove vizije. Politika sekularizacije bila je simbolizirana zabranom nošenja fesa, što je umanjilo uočavanje religioznih klasa, a bilo je i pokušaj da se ljudi priviknu da nose zapadnu odjeću: “staviti šešir” umjesto fesa dobilo je značenje “evropeizirati se”. Zapadno pismo je u Turskoj zamijenilo arapsko, a historija je reinterpetirana potiskivanjem njene arapske komponente. Kada je 1928. ukinuta upotreba arapskog pisma i usvojena latinica povedena je oštra borba protiv nepismenosti. Za vrijeme od pet godina čak 1.247.190 građana naučilo je da čita i piše u tzv. “narodnim školama”. U visokom stepenu Ataturk je uspio da zasnuje tursku nacionalnu svijest zapadnog tipa u etničkom loncu za topljenje Anadolije. Islam je postao integrirani dio nacionalnih osjećaja.¹²⁰

Turska je smatrala legitimnim prava muslimana sa Balkana da se nasele u njoj i uživaju prava, poput ostalih njenih građana, što je svakako odgovaralo iseljeničkim planovima balkanskih država koje su imale muslimanske manjine. Turski zakon o naseljavanju iz 1934. otvarao je širom vrata osobama „turskog porijekla“ (etnosa) i „turske kulture”.¹²¹ Turskoj je bio potreban svaki doseljenik, posebno za naseljavanje po krajevima koje su napustili Grci i Jermeni, pa se angažirala na propagandi radi doseljavanja muslimana sa Balkana.¹²² Ataturk je govorio da su muhadžiri turska “nacionalna uspomena na zemlje koje smo izgubili”. Na kongresu evropskih muslimana održanom polovinom septembra 1935. u Ženevi, predstavnici muslimana iz Jugoslavije, iz njenih južnih krajeva, isticali su kako se, nakon balkanskih ratova, iselio znatan broj muslimanske inteligencije, učitelja i vjeroučitelja, te da je narod ostao bez vođstva, obezglavljen i pometen,

120 Upor. M. Svara, Kemal-paša i svijet, *Novi behar*, br. 6, Sarajevo, 15. septembar 1932; N. A. Kansu, Narodna privreda u Turskoj, u: *Knjiga o Balkanu*, I, Beograd 1936-1937, 32-333; E. Konel, Sveto rimsko carstvo islamskog naroda, *Književne novine*, br. 892, Beograd, 15. septembar 1994; Posljednji otomanski general, *NIN*, br. 2543, Beograd, 23. septembar 1999. (tekst preuzet iz: “The Books”); Dž. Espozito, *Islamska pretnja: Mit ili stvarnost*, 94; O. Zirojević, Osamdeset pet godina Turske Republike, *Republika*, br. 442-443, Beograd, 1-31. decembar 2008.

121 E. Pezo, Komparativna analiza jugoslavensko-turske konvencije iz 1938. i “džentlenskog sporazuma” iz 1953, *Tokovi istorije*, br. 2, Beograd 2013, 115.

122 A. Avdić, Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu od kraja XIX veka do zaključenja jugoslovensko-turske konvencije (11. jula 1938. godine), *Novopazarški zbornik*, br. 9, Novi Pazar 1985, 158. Za razliku od Sandžaka, Kosova i Makedonije, iz Bosne i Hercegovine u periodu između dva svjetska rata, izuzimajući donekle Cazinsku krajinu, nije došlo do “narodnog huka” prema Turskoj kao u vrijeme austrougarske uprave, između ostalog, i zbog manje ugroženosti u odnosu na muslimane “južnih krajeva”. Ataturk je bio, ukazuje Šaćir Filandra, i dio svakodnevnosti svijesti običnih Bošnjaka. Oni su ga poznavali, uzdizali i voljeli. O njemu se ipak malo znalo “budući da je figurirao kao reminiscencija na slavne sultane, tu je figurirao kao zaštitnik i vođa muslimana svijeta. O prekidu s tom predstavljačkom i zaštitničkom funkcijom Istanbula malo se znalo ili se nije baš ni htjelo puno znati. O Ataturkovoju revoluciji, promjenama koje je donio turskom društvu, karakteru tih promjena, njihovim dometima, uslovima pod kojim su se sve one i dogodile, obični ljudi su još manje znali. Ali, bez obzira na sve to, Ataturk se poštovao” – vidi: Š. Filandra, Bošnjaci između kemalizma i panislamizma, *Odjek*, br. 1, Sarajevo 2007, 17-21.

predočavajući dalje kako su seobe nastavljene i nakon 1918, “naročito prosvjećenih slojeva”.¹²³ Poslije grčko-turske razmjene stanovništva, dalje konvencije između Turske i balkanskih država (Bugarske, Rumunije, Jugoslavije) regulirale su, između dva svjetska rata, emigraciju novih kontigenata muslimana.¹²⁴ Dogovoreno preseljavanje stanovništva, ne može se tretirati dobrovoljnim, mada se sudbina tako preseljenih ljudi razlikuje od sudbine onih nasilno iseljenih. Iseljavanja muslimana sa Balkana, podstaknuta djelovanjem niza društvenih, političkih i ekonomskih faktora, nastavljena su i nakon Drugog svjetskog rata.¹²⁵ Do šezdesetih godina, ideja etničke podjele proširila se Kiprom, a u posljednjoj deceniji XX stoljeća i na prostoru bivše Jugoslavije. U Bugarskoj je 1989. došlo do “velike ekskurzije” – progona više stotina hiljada muslimana u Tursku. U nju će 1992. pristići i dio bošnjačkih muhadžira iz Bosne i Hercegovine, te smješten upravo po kampovima u kojima su prije boravili muhadžiri iz Bugarske.

Turska politika je bila usmjeravana na jezičku i kulturno-političku asimilaciju svih doseljenika.¹²⁶ Asimilacija u socijalno-političkom pogledu je bila potpuna, iako su iseljenici po mnogim naseljima činili određenu subkulturnu ili folklornu grupu ili zajednicu, unutar koje se sačuvao maternji jezik, iako prilično arhaičan. Iseljenici ni sami nisu, mahom, željeli kulturno-političku autonomiju, a još manje izolaciju u odnosu na novo okruženje, već naprotiv, integraciju u

123 Izvještaj delegata IVZ Kraljevine Jugoslavije na Kongresu evropskih muslimana u Ženevi 12-15. septembar 1935, *Glasnik Vrhovnog starješinstva IVZ Kraljevine Jugoslavije*, br. 10-11, Beograd, oktobar-novembar 1935.

124 Turska štampa je povodom doseljavanja balkanskih muslimana isticala 1937. da je nestanak osmanske države nametnuo potrebu da “pristupimo useljavanju naše jednokrvne braće, koji su ostali izvan granice svoje prave otadžbine Turske. To je neke vrste dug koji smo počeli da malo po malo plaćamo, blagodareći budžetskim kreditima, koji se svake godine odobravaju u tu svrhu. Primjena migracione politike predstavlja jedan od najdelikatnijih problema i vlada tu pridaje svu onu važnost koju zaslužuju. Mi moramo dozvoliti godišnji ulaz u zemlju samo onolikom broju emigranata koliko smo u stanju da smjestimo. Ograničenost raspoloživim sredstvima, međutim, smanjuje nužno smještaj emigranata. Kada ćemo, dakle, smjestiti jedan i po do dva miliona ove naše braće, uz godišnji ritam useljavanja od 15 do 20 hiljada? Mi smo mišljenja da se ovo pitanje okonča sa najvećim poletom u roku od osam do deset godina” – prema: A. Avdić, *Jugoslovensko-turski pregovori o iseljavanju muslimanskog stanovništva u periodu između dva svetska rata*, *Novopazarški zbornik*, br. 15, Novi Pazar 1991, 123.

125 Iseljenici iz socijalističke Jugoslavije (mahom iz Sandžaka, sa Kosova i iz Makedonije), odlaskom u Tursku gubili su jugoslovensko državljanstvo, kao i njihovi prethodnici u ranijim periodima shodno ugovorima sa Turskom, državljanstvo Kraljevine Srbije, Kraljevine Crne Gore, Kraljevine Jugoslavije. Time je mnogima, koji se nisu uspjeli snaći, zbog složene i duge procedure povratka državljanstva, onemogućen povratak u zemlju. Iseljenici iz Jugoslavije u druge zemlje nisu morali, za razliku od ovih iseljenika, da se odriču državljanstva.

126 Mehmet Ali Kiličbaj, turski historičar ekonomije i politolog, piše 1997. da je Turska u većoj mjeri proizvod Balkana, nego Srednje Azije: “Danas u našoj zemlji žive, naravno, ljudi čiji su preci došli iz Srednje Azije, ali ima i onih kojima su preci prispeli s Balkana. Kojih li je više? Nesumnjivo ovih drugih. To predstavlja neizbežan i neporeciv drugi oslonac evropstva Turske. Balkan je ostavio duboke tragove u turskom etničkom, kulturnom i društvenom biću” – prema: D. Tanasković, *Neosmanizam: doktrina i spoljnopolićka praksa*, Beograd 2010, 88.

tursko društvo.¹²⁷ Iako su neke porodice sa područja nekadašnje Jugoslavije doselile prije sto i više godina, pa se radi o četvrtoj generaciji tih iseljenika, one i pored turskog, “govore srpsko-hrvatski, makedonski ili albanski jezik, pa na tom jeziku razgovaraju kod kuće i u užem krugu prijatelja”, ili korespondiraju na njemu sa rodbinom i prijateljima” u zavičajnim krajevima.¹²⁸ Jezik iseljenika je uglavnom onakav kakvim su ga donijeli muhadžiri.¹²⁹ Iseljenici starijih naraštaja nisu zaboravili mnoštvo jezičkog folklora (narodne pjesme, doskočice, šale, priče, zagonetke i dr) koje su donijeli iz rodne zemlje. U to su se mogli uvjeriti svi oni koji su ih posjećivali.¹³⁰ Zufer Bešlić, obilazeći 1966. Tursku, naišao je u Inegelu, gradiću 30 km od Burse na brojne iseljenike i njihovo potomke iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka: “Interesantno je to da i danas ima, kako smo saznali, dosta žena, ljudi koji ne znaju turski jezik iako su došli prije 50-60 godina. Ljubomorno i danas u svojim porodicama čuvaju naše običaje i jezik”.¹³¹ Naila Valjevac smatra da se govor iseljenika čuva “u suštini u gotovo neizmijenjenoj formi u kojoj je ponijet iz domovine, a prirodne inovacije u njemu vječito ukazuju na njegovo jezičko okruženje”. Govor je u velikoj mjeri očuvan, sa brojnim arhaizmima, na osnovu čega je moguće utvrditi porijeklo pojedinih porodica. Neke su sačuvale matičnu zapadnobosansku i centralnobosansku ikavicu.¹³² U selima gdje su pomiješani doseljenici ikavci i ijekavci preovladavala je ijekavština. Senahid Halilović navodi 1991. da iseljenici “uz naš jezik mnogi poznaju i turski. Maternji jezik najčešće nazivaju bosanskim”. Uticaj turskog jezika vidljiv je i na drugim jezičkim nivoima i slojevima karakterističnim za bilingvalne zajednice.¹³³

127 M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji. Monografija Bosanskih pogleda 1955-1967*, Sarajevo 1996, 63-65.

128 Pismo Hajrudina Mehmedbašića, ispred Glavnog odbora Matice iseljenika Bosne i Hercegovine, Izvršnom vijeću SR Bosne i Hercegovine od 11. augusta 1970, povodom posjete Sulejmana Demirela, premijera Republike Turske.

129 A. Nametak, Jezik naših iseljenika u Turskoj, *Glasnik Rijaset IVZ u SFRJ*, br. 3, Sarajevo 1990, 51. Alija Nametak navodi da su muhadžiri pravili od turskih riječi turcizme kojih ranije nije bilo. Navodi primjer: “Od ovoga trafika puna kazaja biva” (“dešava se mnogo prometnih saobraćajnih nesreća”); dalje vidi: A. Nametak, Jezik naših iseljenika u Turskoj, *Kabes*, br. 1, Mostar, novembar 1995.

130 F. Šantić, Zapisi iz Anadolije, *Sandžak*, br. 7-8, Sarajevo, februar 1991.

131 Z. Bešlić, Prva naučna ekskurzija članova Uleme u inostranstvo, *Glasnik VIS u SFRJ*, br. 9-10, Sarajevo 1966, 530; opšir. H. Mujić, Ovogodišnje putovanje na hadž, *Glasnik, VIS u SFRJ*, br. 5-6, Sarajevo 1967, 234.

132 U govoru porodice porijeklom iz Bihaća sačuvane su glavne fonetske osobine zapadnobosanskih ikavskošćakavskih govora – nedosljedan ikavizam: *lipšē, mīsto, tribā*, uz: *čōjek, svjet, bjēl, gōre*; nedosljedan šćakavizam: imp. *pūšćī*, gl. prid. rad. *šćēo*. Drugi iseljenici čuvaju istočnohercegovačku ijekavicu, treći arhaičnu sjeveroistočnobosansku akcentuaciju. Govor ovih grupa poprimio je i osobine turskog jezika, s kojim je u kontaktu, i čijem je utjecaju snažno izložen, posebno na leksičkom planu; opšir. A. Genjac-Nakićević, *Govor Bošnjaka u Turskoj: Fonetsko-fonološke osobenosti*, Bosanskohercegovački slavistički kongres, knj. 1, Sarajevo 2012, 169.

133 Upor. A. Nametak, *Jezik naših iseljenika u Turskoj*, 49; N. Valjevac, Ekstralingvistički faktori u bosanskom jeziku, *Forum Bosnae*, br. 5, Sarajevo 1999, 257, nap. 27; S. Halilović, *Bosanski jezik*, Sarajevo 1991, 31-32; H. Vajzović, Pričam ti priču, *Oslobođenje*, Sarajevo, 18. april 1988.

Ranije su bili rijetki brakovi bošnjačkih iseljenika i njihovih potomaka sa “Turkušama”, kako oni nazivaju Turke, kao i sa Kurdima, Lazovima i pripadnicima drugih zajednica. U novije doba su učestaliji brakovi, naročito djevojaka iz iseljeničkih porodica sa Turcima.¹³⁴ Moglo se čuti da su bošnjački iseljenici i njihovi potomci ostali osobeni. Ima i područja, navodi se u materijalima Matice iseljenika Bosne i Hercegovine 1974. godine, sa posebnim grobljima u koja se sahranjuju samo naši iseljenici. Muhadžiri i njihovi potomci nisu, stare krajeve iz kojih su bili porijeklom, zaboravljali.¹³⁵ Posebne oblike izražavanja ljubavi, kao i posebne saradnje i veza sa starim krajevima, čine svojevrsni sastanci, sijela, teferiči, dan gostiju, svadbe, mevludi, po kućama ili imanjima iseljenika i njihovih potomaka, gdje se okupljaju gotovo isključivo porodice iseljenika i njihovih potomaka, te one porodice porijeklom iz drugih narodnosti koje su u rodbinskim vezama sa njima.¹³⁶ Ljubav prema Bosni i Hercegovini, Sandžaku, Crnoj Gori, Kosovu i Makedoniji, kao užem zavičaju - izražava se u mnogim iseljeničkim naseobinama, odnosno u većim i manjim grupama ili pojedinačnim porodicama tih iseljenika i njihovih potomaka, na razne načine.¹³⁷ Duboka vezanost bošnjačkih muhadžira i njihovih potomaka za stare krajeve iz kojih su potekli očitovale se i u kriznim vremenima. U toku Drugog svjetskog rata slali su pomoć u Bosnu i Hercegovinu.¹³⁸ Oni su i u ratu 1992-1995. pružili znatan doprinos u zbrinjavanju izbjeglica iz Bosne i Hercegovine, poglavito iz njenih istočnih dijelova, te u svakolikoj pomoći koja je upućena u ovu državu.¹³⁹ Muhadžiri iz Bosne i Hercegovine, pristigli u Tursku u

134 Stara Safija Aktan iz Polatlja, nadomak Ankare, je kazivala: “Dodoše jabandije u kuću, djeca počеше ženiti Turkuše i Čurte i sve preokrenuše. Djeca počеше zboriti s njima i mi ništa ne razumimo. Moja svekrva ni riječi nije znala turski. Kada bi neko prozborio ona bi rekla. “Šta zborite Bog vas ne ubio, ja ni jenu riječ ne razumim” – cit. prema: A. Hodžić-M. Kalajdžić, Dodoše jabandije u kuću, djeca počеше ženiti Turkuše, *Preporod*, br. 10/924, Sarajevo, 15. maj 2010, 33; opšir. A. Hodžić-M. Kalajdžić, *Bošnjaci u Turskoj*, Sarajevo 2014.

135 Opšir. vid. radove S. Smlatića, Kalafat koy kod Bige-naselje bosanskih iseljenika-Muslimana, *Geografski pregled*, XI-XII, Sarajevo 1969; Maternji jezik-najveće blago (kako naši iseljenici u Turskoj njeguju našu narodnu tradiciju i kulturu), *Iseljenički kalendar*, Sarajevo 1971; U Kalabaku kraj Izmira, *Iseljenički almanah*, Sarajevo 1972, 11-113; *Muslimani srpskohrvatskog jezika u Turskoj*, IX kongres geografa Jugoslavije, Sarajevo 1974.

136 Z. Bešlić, Prva naučna ekskurzija članova Uleme u inostranstvo, *Glasnik VIS u SFRJ*, br. 9-10, Sarajevo 1966, 530. Prema podacima Ekonomsko-informativnog biroa Bosne i Hercegovine u Izmiru iz sredine 2001. godine, u Turskoj su doseljeni muslimani iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka, odnosno njihovo potomstvo, veoma brojni po pojedinim mjestima: Balkaja selo 3.000 – doseljeni 1917-1918. godine; Istanbul 700.000 doseljenih 1878-1918; Bursa 50.000 doseljenih 1863-1918; Izmir 250.000 doseljenih 1876-1918. godine. Prema navodima ovog biroa u Turskoj je bilo 1.021.500 potomaka muhadžira iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka doseljenih 1878-1918. godine – nav. prema: I. Šabotić, Seobe Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine u vrijeme austro-ugarske uprave, u: *Zbornik radova/Naučni skupovi “Migracije u Bosni i Hercegovini” održani 19. 1. 2010. i 12. 9. 2011. u Tuzli*, izd. BZK “Preporod”, Tuzla 2011, 245.

137 A. Kurpejović, *Opšti osvrt na osnovne uzroke iseljavanja Muslimana Crne Gore u Tursku (1946-1970)*, rukopis, Dokumentacija Matice Muslimanske Crne Gore, broj: 41/5.

138 M. Pelesić, “Merhamet” u Drugom svjetskom ratu, u: *Humanistički aspekti djelovanja dobrotvornih društava u ratnim uvjetima*, Sarajevo 1997, 174.

139 Bošnjaci porijeklom iz Sandžaka, nastanjeni u Istanbulu, prikupili su 1992-1995. za Bosnu i

ljetu 1992, otkrivali su, u svojoj nevolji, jedan golemi svijet raseljenih Bošnjaka o kojem nisu mnogo znali. Tu su naišli na svoje brojne sunarodnike, koji su govorili istim jezikom, čiji su preci odavno pristigli, u nekim od mnogobrojnih muhadžirskih talasa. Procjene da je danas više potomaka južnoslavenskih muhadžira u Turskoj, uzimajući u obzir sve muhadžirske pokrete tokom XIX i XX stoljeća, nego onih istog porijekla u postjugoslavenskim zemljama, izazivaju duboka promišljanja o sudbini muslimana nakon nestanka osmanske uprave, usudu onih koji su ostali, o ostatku “iseljenog naroda”, o ratovima, stradanjima i iskušenjima.¹⁴⁰

Prelomne događaje u historiji Balkana treba prikazivati sa različitih pozicija, pa i iz iskustava muslimanskih zajednica. Ta historija je u balkanskim historiografijama mahom prezentirana uz minimiziranje i marginaliziranje muslimanske komponente. Zbog “redukcije totaliteta” postoji relativnost u tretiranju historijskih fenomena. S vremenom mnoge stvari nestaju iz sjećanja, a zaborav omogućava i iskrivljena tumačenja. Mora se proučavati sve što se dogodilo u historiji, ne samo ono što selektivno odgovara potrebama vremena i politike. Hodanje po površini zemlje, primjećuju historičari, “nikad u isti mah ne otkriva i ono što se zbiva pod zemljom”. Opstaju, ne samo u regionalnim naučnim krugovima, otpori prema racionalnim rekonstrukcijama i reaktuelizaciji “kontroverzних” tema, pošto im odgovaraju konzervirane slike, ranije ideološke ocjene i dogmatska terminologija. Brojni istraživači, kao i obični ljudi, danas tretiraju prošlost Balkana sa usko nacionalnih polazišta, ignorirajući historiju i dostignuća drugih etničkih grupa i multinacionalnih društava i država kojima su nekada pripadali. Egzistiraju i dalje zasebni modeli kolektivnih memorija, različiti datumi i priče unutar njih. Predrasude se zasnivaju na iracionalnim činovima i jakim emocijama. Retorika povezana sa negativnim stavom prema osmanskom nasljeđu, s funkcionalnim pseudomitskim i pseudohistorijskim mrežama, ima dugotrajnog odraza u historiografiji, prozi, medijima i emocionalizaciji diskursa. Racionalna saznanja o osmanskom Balkanu i njegovom nasljeđu treba razvijati uz uspostavu nužne distance od nacionalističkih kategorija, epike, stereotipa i tendencioznih predstava, a njegovu historiju višedimenzionalno raščlanjivati, kritički rekapitulirati i redefimirati. Zadatak uklanjanja predrasuda uvijek je pritom težak posao. Dugo žive i teško se iskorjenjuju.¹⁴¹

Hercegovinu donaciju vrijednu 45 miliona američkih dolara – vidi: S. Halilović, *Lukava strategija*, Sarajevo 1997, 98.

140 Prema popisu stanovništva iz 1965. u Turskoj je bilo 240.469 iseljenika porijeklom iz Jugoslavije. Po podacima Konzularne uprave Saveznog sekretarijata za inostrane poslove Jugoslavije iz 1970. u Turskoj se nalazilo 300.000 tzv. “Gečmena”, poratnih doseljenika iz socijalističke Jugoslavije. Na znatne administrativne zapreke su nailazili oni koji su, razočarani u život u Turskoj, htjeli da se vrate. Njih je uspio prebroditi tek manji broj iseljenika.

141 Ričard Holbruk je napisao da je napoznatija od svih knjiga o Jugoslaviji na engleskom jeziku u Americi dugo bila knjiga Rebece West *Crno jagnje i sivi soko*, iz tridesetih godina XX stoljeća, čije su teze da su “Turci upropastili Balkan”, da su muslimani raso inferiorni, uticale na dvije generacije čitalačke publike - prema: R. Holbrooke, *Završiti rat*, Sarajevo 1998, 22.

Shvaćena kao složenost, historija se ne može valorizirati samo iz lokalne perspektive. Jednodimenzionalno i manihejsko prikazivanje njenog karaktera kao i praksa normiranih priča još ne pripadaju prošlosti. Promatranje pojava u kontinuitetu ne dopušta “ni zaborav ni previđanje”. To se svakako odnosi i na pitanja deosmanizacije i balkanizacije. Za “procesе dugog trajanja” naučnici navode da su to oni spori tokovi historije koji se nalaze duboko ispod površinskih kretanja političke historije. Sudbinu Bošnjaka treba promatrati i u kontekstu sudbine i drugih muslimanskih zajednica na Balkanu. Ratovi, progoni i iseljavanja su ostavili duboke posljedice u njihovoj historiji. Odnosili su snagu, svakolike potencijale, ostavljajući iza sebe “obrano mlijeko”, ranjivu zajednicu, isparceliziranu svijest, brisanje ili skraćivanje čitavih blokova pamćenja. Fragmentacija prostora dovela je do podjela i parcelizacije svijesti, pozicije “povijesne pasive”, “vječite žrtve”. Izložen višestranim napadima, muslimanski svijet se okrenuo sebi, dolazeći u dugotrajno stanje zatvorenosti, defanzivnosti i preosjetljivosti, voljnih i nevoljnih kompromisa. Njihovo iskustvo mahom nije kondenzirano, očuvano i generacijski prenošeno. Dugotrajni proces balkanizacije doveo je i do partikularne svijesti.¹⁴² Proučavanje procesa deosmanizacije Balkana kao i pratećeg, višestoljetnog muhadžirskog fatuma ostaje “trajan napor”, uvijek “napor u toku” kojem se ne nazire kraj.

“Kratko” XX stoljeće”, doba ekstremizma” i “epohe politike”, proizvelo je doista najveće nade čovječanstva, ali je većinu i sahranilo. Bilo je to, prema E. Hobsbaumu, najubilačkije stoljeće po razmjerama, učestalosti i dužini ratova, kao i po veličini ljudskih katastrofa bez premca koje su ti ratovi proizveli. Oni u ljudima izazivaju duboke promjene, mijenjaju poimanje i viđenje njih samih, ali i način na koji oni vide i doživljavaju druge.¹⁴³ “Čišćenje” određenih etničkih grupa vezano je za moderni nacionalizam, najmoćniju političku snagu XIX i XX stoljeća. U opštem smislu “etničko čišćenje” se može razumjeti kao termin koji obuhvata sistematske, masovne zločine, protjerivanje “nepoželjenog” stanovništva sa jedne teritorije zbog religiozne ili etničke diskriminacije, strateških ili ideoloških pobuda.¹⁴⁴ Rasni i etnički projekti, napisala je Simon Vejl (Simone Weil), koji dovode do izbjeglištva, u osnovi su usmjereni na slamanje čovjeka, njegove duše. Potrebe duše, njena prava, neodvojivi su od ideje postojanja. Ljudski život uvijek podrazumijeva određeni okvir da bi imao smisla. Izbjeglištvo je jedan od najsnažnijih načina da se taj okvir ukine i čovjek slomi. Potreba za korijenima je možda najvažnija i najmanje shvaćena potreba ljudske duše.¹⁴⁵ Biti iskorijenjen, ustvrdila je Hana Arent (Hannah Arendt), značilo je nemati u svijetu mjesto koje bi drugi priznali

142 F. Karčić, “Istočno pitanje”: paradigma za historiju muslimana Balkana u XX vijeku, 26-27.

143 T. Bringa, *Biti Musliman na bosanski način*, 17.

144 E. Bel-Fijalkov, Kratka istorija etničkog čišćenja, feljton, *Politika*, Beograd, 23. juli 1993. (tekst preuzet iz američkog časopisa “Foreign Affairs”).

145 Prema: Ž. Korać, Izbeglištvo i čovekova potreba za ukorenjenošću, *Odgovor*, br. 169, Beograd, 15. januar 1998.

i jamčili.¹⁴⁶ Različite migratorne pojave (izbjeglištva, evakuacije, deportacije, egzila kao svojevoljnog izbora, nasilnog protjerivanja, međudržavne razmjene stanovništva), po svom sadržaju čine, pokazuju brojni primjeri iz historije, duboke stanove u životu, ne samo pojedinca, već i porodica, širih društvenih zajednica.¹⁴⁷ Izbjeglištvo je kompleksna pojava, koja ima ekonomske, socijalne, političke, pravne, psihičke i druge dimenzije.¹⁴⁸ Iz poređenja onoga što emigrant napušta ili je prisiljen da napusti i onoga za čime traga, dobija se slika domovine u njegovoj svijesti.¹⁴⁹ Mitovi o “vječnom vraćanju” nisu rijetki, a osnovna im je društvena funkcija održati zajednicu na okupu i pobijediti “strah od nestanka”. Mit o dijaspori vidi se i kao varijanta arhetipskog mita o sakralnom centru i vječnom povratku.¹⁵⁰ Jedno načelo ostaje nesporno, konstatira Mirko Đorđević, “čovjek je deo istorije i deo njenog toka i to i individualno i u kolektivitetu”.

Na kraju XX stoljeća umnogome se izmijenilo gledanje mnogih država, etničkih i socijalnih zajednica na vlastitu prošlost. Njegova posljednja decenija za mnoge muslimane na Balkanu bila je, po destruktiji, slična posljednjim decenijama XIX stoljeća.¹⁵¹ Savremenost utiče na metodološke i sadržajne “prevrate u memoriji”, sporenja raznih “zajednica pamćenja”, na temeljno preispitivanje i preoblikovanje različitih slojeva historijske svijesti. Bez izoštrenog pogleda u prošlost, znanja koje “poziva na opreznost”, nema vrijedonosnih sistema, niti iskoraka u šira uporedno-historijska istraživanja i poređenja u međunarodnim okvirima. Višeslojna historijska nauka je neprijatelj jednoznačnih historijskih slika. Multidisciplinarni pristup slojevitim temama čini jasnijom nezavršenu, zamršenu historiju, omogućavajući ujedno razumljivijom sadašnjost.

146 H. Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd 1998, 483-484. Na pitanje gdje je zapravo domovina, Derd Konrad odgovara: “Tamo gde te neće ubiti. Tamo gde mogu biti uvereni da su mi deca bezbedna. Tamo gde se poštuje ličnost i reč. Tamo gde se unapred uvažava to što sam onakav kakav jesam, i što mislim ono što mislim” – prema: *Politika*, Beograd, 18. oktobar 2008, 3.

147 Opšir. *Izbeglice – žrtve etničkog inženjeringa*, priredio Boris Delić, Beograd 2004.

148 G. Tripković, *Izbeglice - kulturni i socijalni izazov*, *Sociološki pregled*, br. 1, Beograd 2005, 41.

149 Opšir. *Nacionalni osjećaj iseljenika Muslimana-srpskohrvatskog jezika u Turskoj* (Fond istraživačkog projekta: *Međunacionalni odnosi u Jugoslaviji i problemi federalizma*), šapirografirano izdanje Instituta za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka, Sarajevo 1971; M. Dogo, *Neka zapažanja o turskom nasleđu i seobama Muslimana*, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 312.

150 Mit o dijaspori čini malu naciju većom, liječi njen kompleks inferiornosti. Matica i dijaspora kao cjelina stvaraju iluziju da to više nisu “male zemlje”. Kad se tome doda “opći utjecaj Mita o naciji koji stvara iluziju organskog jedinstva svih mrtvih i živih članova kroz stoljeća mitske prošlosti, nacionalni ponos i samopouzdanje rastu, a frustracije se lakše podnose” - prema: V. Perica, *Mit o dijaspori u konstrukciji novog hrvatstva i srpstva*, *Politička misao*, br. 4, Zagreb 2011, 120, 127.

151 Paradigma odnosa velikih sila i balkanskih hrišćanskih nacionalnih elita prema muslimanima zvana “Istočno pitanje” prijeteci je nadživjela, iznosi Fikret Karčić, postojanje osmanske države i formalno zatvaranje ovog pitanja ugovorom u Lozani 1923. godine, te se može koristiti kao referentni okvir za sažimanje i razumijevanje historije muslimana Balkana sve do kraja XX stoljeća – prema: F. Karčić, “*Istočno pitanje*”: *paradigma za historiju muslimana Balkana u XX vijeku*, 13.

Zaključak

Brojni procesi “dugog trajanja” prevazilaze lokalne okvire i regionalne granice. To se odnosi i na složeno “Istočno pitanje”, kao i problem demografske deosmanizacije Balkana - “razmeđa svjetova”, čija je politička geografija bila izložena radikalnim prekrajanjima. Historija višedimenzionalnog “Istočnog pitanja” obuhvata historiju nekoliko burnih stoljeća i lanac naroda i raznih nacionalnih kultura. Ratovi, progoni i seobe su važni činioci historije balkanskih muslimana. Sedamdesetih godina XIX stoljeća muslimani su sačinjavali polovinu stanovništva na osmanskome dijelu Balkana. Uz velika ratna pustošenja, znatan dio je 1870-1890. ubijen ili je prognan u Anadoliju. Muslimansko stanovništvo Balkana, koje je do 1877-1878. činilo većinu u mnogim područjima, podijeljeno je u različite nemuslimanske nacionalne države, odsječene od Osmanskog carstva. Sve teritorije, osim donekle Bosne i Hercegovine, koje je ovo carstvo izgubilo, ostale su bez muslimana, ili je njihov broj bio radikalno umanjen, sa tendencijom daljeg reduciranja. Nastala “turska ostrva” na Balkanu su nakon 1878. sve više sužavana, ili su nestajala zbog iseljavanja muslimana. Multietnički i vjerski kolorit Balkana remetio je računice prostim kategorizacijama. Termin “balkanizacija”, označavao je, nakon balkanskih ratova 1912-1913, “ne samo usitnjavanje velikih i snažnih političkih jedinica, već je postao sinonim za povratak plemenskom, zaostalom, primitivnom i varvarskom”. Komadanje teritorije te “osmanske Evrope” u XIX i XX stoljeću, gdje su u znatnoj mjeri živjeli muslimani, značajne izmjene njegove etničko-vjerske strukture, pojava novog, užeg definiranja identiteta naroda dovelo je i do diskontinuiteta, brisanja ili skraćivanja historije, kao i fragmentacije svijesti preostalih muslimana i njihovih prorijeđenih zajednica na tom prostoru. Iseljavanja Bošnjaka kao i drugih muslimana različitog etničkog i lingvističkog porijekla sa Balkana u razne krajeve Osmanskog carstva, potom i u Tursku, nastalu na njegovim ostacima, imala su niz posljedica. Multiperspektivno proučavanje višestoljetne balkanske muhadžirske drame, otkriva i dugo zaboravljeni svijet društvenih grupa, njegovih iskušenja između adaptacije i nostalgije, individualnih i porodičnih ljudskih sudbina i iskustava u životnim krizama i egzistencijalnoj borbi, ostajući pritom uvijek “napor u toku” kojem se ne nazire kraj.

Summary

Numerous long-term processes go beyond local frameworks and regional borders. This also applies to the complex “Eastern question”, as well as the problem of the demographic deosmanisation of the Balkans - the “bridle of the worlds”, whose political geography was exposed to radical overlaps. The history of the multi-dimensional “Eastern Issue” is booming the history of several turbulent centuries and a chain of nations and various national cultures. Wars,

persecutions, and disputes are important factors in the history of Balkan Muslims. In the seventies of the 19th century, Muslims constituted half of the population in the Ottoman part of the Balkans. With great war devastation, a significant part was 1870-1890. killed or expelled to Anadolia. The Muslim population of the Balkans, which was until 1877-1878. constituted the majority in many areas, it was divided into different non-Muslim national states, cut off from the Ottoman Empire. All the territories, except for a somewhat of Bosnia-Herzegovina, lost this empire, remained without the Muslims, or their number was radically reduced, with the tendency of further reduction. The emergent "Turkish islands" in the Balkans after 1878 were increasingly narrowed or disappeared due to the displacement of Muslims. Multiethnic and religious color of the Balkans disturbed accounts with simple categorizations. The term "balkanization" signified, after the Balkan wars of 1912-1913, "not only the fragmentation of large and powerful political units, but became synonymous with returning tribal, backward, primitive, and barbaric." The collapse of the territory of this Ottoman Europe in the 19th and 20th centuries, where Muslims lived considerably, the significant changes in its ethnic-religious structure, the emergence of a new, narrower definition of the people's identity led to discontinuity, erosion or shortening of history, as well as fragmentation the awareness of the remaining Muslims and their hardened communities in that area. The emigration of Bosniaks and other Muslims of different ethnic and linguistic backgrounds from the Balkans to various parts of the Ottoman Empire, and then to Turkey, arising on its remains, had a number of consequences. A multiperspective study of the centuries-long Balkan refugee drama, reveals the long forgotten world of social groups, its temptations between adaptation and nostalgia, individual and family human destinies, and experiences in life crises and existential struggle, while remaining an "ongoing effort" that does not end.